

T.C.

GİRESUN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

**OSMANLI DEVLETİ'NDE TANZİMAT DÖNEMİNDE KURULAN DEVLET
FABRİKALARI**

**STATE FACTORIES ESTABLISHED IN THE OTTOMAN STATE DURING
THE TANZIMAT PERIOD**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SOLMAZ ÖZKAYA

DANIŞMAN

Dr. Öğr. Ü. Ferhat GÜNGÖR

GİRESUN, 2021

JÜRİ ÜYELERİ ONAY SAYFASI

Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 29.06.2021 tarihli toplantısında oluşturulan jüri, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Solmaz ÖZKAYA'nın "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde Kurulan Devlet Fabrikaları" başlıklı tezini incelemiş olup aday 06.07.2021 tarihinde, saat 14.00'te jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Aday çalışma, sınav sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Sınav Jürisi	Unvanı, Adı Soyadı	İmzası
Üye (Başkan)	Prof. Dr. İlhan EKİNCİ	
Üye	Prof. Dr. Sezai BALCI	
Üye	Dr. Öğr. Ü. Ferhat GÜNGÖR	
Üye		
Üye		

ONAY**....../....../2021****Prof. Dr. Güven ÖZDEM****Enstitü Müdürü**

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Döneminde Kurulan Devlet Fabrikaları” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../...

SOLMAZ ÖZKAYA**İmza**

ÖNSÖZ

Bu çalışmaya Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda yüksek lisans sürecimde başladım. Eğitim hayatım boyunca öğrendiğim bilgileri bir konu üzerinde yoğunlaştırmak istemem beni Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'nde Kurulan Devlet Fabrikaları üzerine var olan çalışmaları araştırmaya yöneltti. Danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ferhat GÜNGÖR tarafından da uygun görülmesi ile araştırmalarım başladı. Bu konuyu tercih etmemin diğer bir sebebi ise üzerinde az durulmuş, bir bütün olarak ele alınmamış bir konu olmasıdır.

Ayrıca Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Başkanı Sayın Prof. Dr. Sezai BALCI'ya, Dr. Öğretim Üyesi Ferhat GÜNGÖR'e hem ders safhasında, hem de tez çalışmalarım sırasında bana gösterdikleri yakın ilgiden ve katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Nihayet, maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen eşime ve aileme minnettarlığımı belirtmek istiyorum. Giresun, Haziran 2021.

Solmaz ÖZKAYA

ÖZET

Osmanlı devletinde Tanzimat Dönemi'nde ortaya çıkan reform hareketlerinden biri de imalat biçimleriyle ilgilidir. Devlet bu dönemde, Sanayi Devrimi'yle birlikte ortaya çıkan, alışılmışın dışındaki gelişmelerle Batı tarzında imalat birimleri oluşturma yönünde politikaları kabullenmiş ve fabrikalar kurmaya yönelmiştir. Literatür incelendiğinde devlet tarafından Tanzimat Dönemi'nde kurulan fabrikalar sınırlı ve dağınık bir biçimde ele alınmış olup sistematik bir biçimde ele alınmamıştır.

Bu sebeple çalışmanın amacı Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nde Kurulan fabrikaları incelemektir. Bu çalışmanın temel çıkış noktası 18. Yüzyıl ortasında Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimi ve Osmanlı'nın bundan nasıl etkilendiği olmuştur. Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa devletlerinin artan ticaret hacmi karşısında Osmanlı imalat sektörünün hızla gerilemesi ve Avrupalı tüccarların Osmanlı pazarlarını işgal etmesi ile Osmanlı'da izlenen politikalar incelenmiştir. Bu çalışma dört kısımdan oluşmaktadır. İlk olarak fabrikanın kuruluşuna yol açan büyümelerin daha iyi anlaşılabilmesi için 18. Yüzyıl Osmanlı sanayisinin genel durumu ve fabrikalaşma hareketinin sebepleri ortaya konmuş ve Osmanlı Devleti'nin genel ekonomik yapısı incelenmiştir. İkinci bölümde, Tanzimat Dönemi'nde devletin fabrikalaşma süreci incelenmiş olup, üçüncü ve son bölümde ise Tanzimat Dönemi'nde kurulan fabrikalar, sektörlerine göre incelenmiştir.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti 19. yüzyıla kadar devam ettirdiği ekonomik stratejisini, Sanayi Devrimi karşısında başarısız olduğu için değiştirmek zorunda kalmıştır. Bu durum karşısında sanayileşme sürecine girmiş ve yeni girişimlerde bulunmuştur. Ancak bu dönemde Osmanlı Devleti'nin durumu itibari ile istenen başarı yakalanamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Sanayi Devrimi, Tanzimat Dönemi, Osmanlı Ekonomisi, Üretim.

ABSTRACT

One of the reform movements that emerged in the Tanzimat Period in the Ottoman state is related to the forms of manufacturing. In this period, the state adopted the policies to create production units in the Western style with the unorthodox developments that emerged with the Industrial Revolution and tended to establish factories. When the literature is examined, the factories established by the state during the Tanzimat Period are dealt with in a limited and scattered manner and not systematically.

For this reason, the aim of the study is to examine the factories established in the Ottoman Empire during the Tanzimat Period. The main starting point of this study was the Industrial Revolution in Europe in the middle of the 18th century and how the Ottoman Empire was affected by it. After the Industrial Revolution, the policies followed in the Ottoman Empire with the rapid decline of the Ottoman manufacturing sector in the face of the increasing trade volume of the European states and the occupation of the Ottoman markets by the European merchants were examined. This study consists of four parts. First of all, in order to better understand the growth that led to the establishment of the factory, the general course of the 18th century Ottoman industry and the reasons for the factory movement were revealed. In the first part: The general economic structure of the Ottoman Empire was examined. In the second part: The factoryization process of the state in the Tanzimat Period was examined, and in the third and last part, the factories established in the Tanzimat Period were examined according to their sectors.

As a result, the Ottoman Empire had to change its economic strategy, which it continued until the 19th century, because it was unsuccessful in the face of the Industrial Revolution. In the face of this situation, it entered the industrialization process and made new initiatives. However, in this period, the desired success could not be achieved due to the situation of the Ottoman Empire.

Keywords: Industrial Revolution, Tanzimat Period, Ottoman Economy, Production.

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Tanzimat Döneminde Osmanlı Devleti'nde Kurulan Fabrikaların Örgüt Şeması Örneği.	50
--	----

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Osmanlı Dokumacılık Sektöründe Devlet Tarafından Kurulan Başlıca Fabrikalar.....	58
Tablo 2: İpek Üretimi ile İlgili Fabrikalar	59
Tablo 3: Donanma İçin Talep Edilen Dokuma, Kendir ve Katran.	63
Tablo 4: Bursa İpek Fabrikası'nda Üretim Maliyeti ve Satış Gelirleri (Kuruş)	67
Tablo 5: Halıcılık Sektörü,1910/1913	73
Tablo 6: Askeri ve Savunma Sektöründeki Fabrikalar.....	75
Tablo 7: Metal ve Makine Sektöründeki Fabrikalar.....	80
Tablo 8: Cam, Billur ve Çini Sektöründeki Fabrikalar.....	83
Tablo 9: Diğer Sektörlerdeki Fabrikalar.....	85

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Dr.	: Doktor
Dr. Öğr. Ü.	: Doktora Öğretim Üyesi
Edit.	: Editör, edited
İTO	: İstanbul Ticaret Odası
Prof. Dr.	: Profesör Doktor
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDK	: Türk Dil Kurumu
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınevi, yayınları, yayıncılık
Yay. Haz.	: Yayına hazırlayan

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
ŞEKİLLER LİSTESİ	vii
TABLOLAR LİSTESİ.....	vii
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM	4
OSMANLI SANAYİSİNİN GENEL DURUMU	4
1.1.Tanzimat Dönemi Öncesi Osmanlı Sanayisi.....	4
1.2.Tanzimat Dönemi Öncesi Osmanlı Sanayisinin Genel Özellikleri.....	10
1.3.Tanzimat Dönemi Öncesi Dünya Ekonomisinde Merkantilizm	12
1.4. Merkantilizm Karşısında Osmanlı'nın İktisadi Yaklaşımı	15
1.5.Lonca Teşkilatı İçerisinde Sanayinin Durumu.....	17
1.6. Sanayi Devrimi Öncesi ve Sonrası Osmanlı İhracatı	23
1.7. Osmanlı'da Özel Teşebbüsler	27
1.8. Osmanlı Sanayileşme Çabaları	30
2.BÖLÜM	38
DEVLET FABRİKALARININ İDARİ,MALİ ve YÖNETİM YAPISI.....	38
2.1. Klasik Dönemden Fabrikaların Kurulması Sürecine Geçiş	38
2.2. Fabrikaların Kuruluşu	40
2.2.1. 1826 Öncesi Dönem.....	40
2.2.2. 1826-1870 Dönemi	41
2.3. Fabrikaların İdare Tarzı.....	44
2.4. Fabrikaların Mali Yapısı	46
2.5. Fabrikaların Örgüt Yapısı	50
2.6. Fabrikaların Yönetim Yapısı.....	52
3.BÖLÜM	55
TANZİMAT DÖNEMİNDE KURULAN DEVLET FABRİKALARI.....	55
3.1. Tekstil Sektöründeki Fabrikalar	55

3.1.1. Kurulan İlk Tekstil Fabrikaları	55
3.1.2. Osmanlı Tekstil Üretiminde İpek Kumaş	63
3.1.3. Osmanlı Tekstil Üretiminde İplik	67
3.1.4. Osmanlı Tekstil Üretiminde Fes	68
3.1.5. Osmanlı Tekstil Üretiminde Yelken Bezi	70
3.1.6. Osmanlı Tekstil Üretiminde Halı	71
3.2. Askeri ve Savunma Sektöründeki Fabrikalar.....	73
3.2.1. Osmanlı Savunma Sanayisinde Tophane	78
3.3. Metal ve Makine Sanayi Sektöründeki Fabrikalar.....	80
3.4. Cam, Billur, Porselen ve Çini Sektöründeki Fabrikalar.....	82
3.5. Diğer Fabrikalar	84
SONUÇ	90
KAYNAKÇA.....	94

GİRİŞ

13. yüzyılda kurulan Osmanlı Devleti kısa bir dönem içerisinde büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. Ekonomik yapısı ve sosyal zihniyet anlayışı çağdaşı olan diğer devletlerden farklı olduğu için bu durum Osmanlı Devletini üstün kılmıştır. Devletin ekonomisinin temeli tarıma dayanmaktaydı ve kurmuş olduğu tımar sistemi, ve gerçekleştirmiş olduğu diğer üretimler sayesinde hızla büyüyen bir ekonomiye sahip oldu. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonraki dönemlerde uzun yıllar klasik dönem anlayışı hâkim olmuştur. Bu anlayışta devletin merkezi otoriteyi sağlaması ve sosyal devlet anlayışı olarak tüketiciden yana taraf olan ekonomik faaliyetlerde bulunması, Osmanlı Devleti'nin bir "Cihan İmparatorluğu" haline gelmesine etki etmiştir. Benimsenmiş olan klasik dönem anlayışı Osmanlı Devleti'ni 17. yüzyıla kadar dünyanın en büyük güçlerinden biri haline getirmiştir. 17. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa devletlerinin yeni ticaret yolları bulması ile birlikte Osmanlı Devleti'nin ekonomisi de zamanla küçülmeye başlamıştır. Aynı dönemde Osmanlı Devleti'nin ticari yolları işlev kaybetmeye başlamış, Avrupa devletlerinin ise ticari etkinliği hızla artmaya başlamıştır. Bu durumda klasik anlayış zedelenmiş ve etkinliğini yitirmiştir.

18.yüzyılın sonlarına doğru ise tüm dünyayı etkisi altına alan Sanayi Devrimi gerçekleşmiş ve Avrupa hızla seri üretime geçmiştir. Avrupa devletlerinin seri üretime geçmesi Osmanlı Devleti'nde var olan imalat sanayi sektörünü çökerttiği için ekonomi gittikçe zayıflamıştır. Bunun neticesinde 19. yüzyıl başlarında çöken imalat sanayisi sektörü yerine Osmanlı Devleti de çağın gereği olan modern sanayi kurma çabaları içerisinde girerek yeni girişimlerde bulunmuştur. Modern sanayi kurabilmek için devlet çok büyük çabalar harcamış ve bulunmuş olduğu ekonomik sıkıntılardan kurtulmaya çalışmıştır. Avrupa devletleri ile kapitülasyon ve özel ticaret anlaşmaları da yaparak devlet olarak ticari etkinliğini arttırmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti modern sanayi kurabilmek için devlet eliyle fabrikalar kurmaya başlamıştır. Ancak kurulan fabrikalar, nitelikli eleman yetersizliği ve buna bağlı olarak üretimdeki kalite düşüklüğü ve adaletsiz şartlar nedeniyle başarısız olmuştur. Bu nedenle modern sanayi için yapılacak olan çalışmalarda özel girişimlerin de yer

alması istenmiştir. Özel girişimler için beklenen talep ise piyasanın olumsuz durumu nedeniyle gerçekleşmemiştir. Osmanlı yönetimi de bu duruma sessiz kalamamış ve bu olumsuz etkenleri ortadan kaldırmak için çalışmalara başlamıştır. Yapılan çalışmaların en başında ise 1913'te kabul edilmiş olan Teşvik-i Sanayi Kanunu yer almaktadır. Kabul edilen Teşvik-i Sanayi Kanunu ile devlet, girişimcilere fabrika açabilmeleri için gereken her türlü desteği yapmıştır. Yapılan destekler ile de yeni kurulacak olan fabrikaların piyasadaki varlıklarını sürdürebilmeleri devlet garantisi altına alınmak istenmiştir.¹

19. yüzyıl Sanayi İnkılabı ile birlikte Avrupa devletlerinin her sektörde öncü oldukları bir dönem olmuştur. 19. yüzyılda Sanayi İnkılabını başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletleri gerçekleştirmiş ve başarı gösteremeyen diğer devletlerin pazarlarını istila etmeye başlamışlardır. İngiltere ve sanayi devrimi ile güçlenen diğer ülkeler Avrupa kıtasında bu değişime ayak uyduramayan ülkelerin ekonomisini bozmuştur. Avrupa'yı karıştıran Napolyon Savaşları'nın 1815 yılında bitmesi ile birlikte başta Fransa olmak üzere diğer Avrupa ülkeleri de sanayileşme çabası içerisine girmişlerdir. Bu ülkeler kendi sanayilerini geliştirirken diğer taraftan da başka ülkeler ile çeşitli politikalar yürüterek yerli sanayiye canlı tutacak gümrük politikaları imzalamışlardır. Yürütülen politikalar ile yüksek gümrük duvarları oluşturma çabası ilk olarak Fransa'da görülmüştür. Bu politikayı Alman Zollverein Devletleri de izlemiş; son olarak 1833 yılında Avusturya da bu politikayı takip etmiştir. Bunların sonucunda İngiltere de Osmanlı topraklarında bulunan pazar alanlarına yönelmiştir. Osmanlı Devleti'nin önemli bir pazar olmasının yanı sıra, önemli hammadde kaynakları yönünden zengin olması da İngiltere için ilgi çekici olmuştur. Avrupa devletleri kendi sanayilerini geliştirme ve değiştirme çabası içerisine girmiş, Osmanlı Devleti de vermiş olduğu kapitülasyon haklarını korumaya devam etmiş hatta bu hakları genişletmiştir. Bu nedenle Avrupa'da yaşanan ekonomik gelişmeleri takip edememiş ve geride kalmıştır.²

Osmanlı Devleti bunun sonucu olarak yüzyıllardır sürdürdüğü ticaretteki üstünlüğünü başta İngiltere olmak üzere Fransa ve Avusturya gibi ülkelere

¹Halil İncılık, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, C.1, Eren Yayınlık, İstanbul, 2004. s.20-32.

²Haluk Ülman, **1. Dünya Savaşı'na Giden Yol**, 3. B. İmge Yayınevi, Ankara, 2002. s.13-21.

kaptırmıştır. Yabancı devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki faaliyetlerini sınırlandıran anlaşmalar 1838 yılında Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması ile kaldırılmıştır. Böylece Avrupa devletlerinin mallarının Osmanlı pazarını ele geçirmesi kolaylaşmış ve yüzyıllardır devam eden ekonomik düzen alt üst olmuştur.³ Benzer anlaşmalar zaman içerisinde diğer devletler ile de yapılmış ve bu sayede İngiltere'ye tanınan haklar başka Avrupa devletlerine de tanınmıştır. 1840 yılında imzalanmış olan bir antlaşma ile bu devletlerin içerisine Prusya da dâhil edilmiştir.⁴ Yapılan antlaşmalardan sonra artık Osmanlı pazarı Avrupa üretimi mallara açık hale gelmiştir. Yerli üretim olan malların yerini yabancı mallar almaya başlamıştır. Bu durum sınırlı üretim yapabilen ve yabancı mallara kıyasla yeterli kalitede üretim yapamayan Osmanlı yerli üreticisinin, zanaatkârlarının ekmeğinden olmasına sebep olmuştur. Kendi topraklarında giderek küçülen pazarlarına karşı devletin de vergi gelirleri düşmüştür. Osmanlı halkı da sürekli savaşlar ve iç isyanlar ile bu duruma tepki gösterdiği için zaten az olan mali gelirler giderek azalmıştır. Bu durum 19. yüzyıl boyunca devam etmiş ve giderek kötüleşmiştir. En sonunda dış borçlar ile durum ağırlaşmış ve 19.yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde çöken ekonomi ile Avrupa mali kontrolüne neden olmuştur. Bu genel ekonomik tablo içerisinde öncelikle Tanzimat öncesi Osmanlı sanayisi ve faaliyetlerine bakıldıktan sonra, Tanzimat Dönemi ve sonrasında yapılan sanayileşme hareketleri ile birlikte kurulan Devlet Fabrikalar incelenecektir.

Bu çalışmanın amacı Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'nde modern sanayiye ne ölçüde ayak uydurduğu, hangi koşullarda sanayileşme çalışmalarına devam ettiği, halkın yaşananlar karşısında sergilemiş olduğu tutum ve bu dönemde açılmış olan fabrikalar ile sanayi çağında Osmanlı Devleti'nin konjonktürde yerini belirlemektir.

³Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)**, TKAE Yayınları, Ankara, 1974. s.20-31.

⁴Rıfat Önsoy, **Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)**, İstanbul, 1982. s. 41-52.

1.BÖLÜM

OSMANLI SANAYİSİNİN GENEL DURUMU

1.1.Tanzimat Dönemi Öncesi Osmanlı Sanayisi

Osmanlı Devleti'nin klasik dönem ekonomik anlayışı, diğer devletlerin ekonomik anlayışından çok farklıdır. Klasik dönem anlayışı, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu dönemden 17. yüzyıla kadar geçen dönem olarak değerlendirebiliriz. Bu dönemde Osmanlı Devleti ve dünya devletlerinin ekonomisinin temel yapısını tarım oluşturmaktaydı. Ancak diğer dünya devletlerinden Osmanlı Devleti'ni ayıran ekonomik anlayış, diğer devletler gibi feodal bir yapıya ve köleciliğe sahip olmamasından kaynaklanmaktadır.⁵

Osmanlı Devleti'nin ekonomisini tarım oluşturmaktaydı ve tarım merkezli tımar sistemi ekonomik anlayışı onu diğer ülkelerden ayırmaktadır. Tımar sistemi ile birlikte Osmanlı topraklarının tarıma elverişli toprakları işlenirken diğer yandan ülkenin askeri gücünü oluşturan ordu sistemi için de asker yetiştirilmekteydi. Çağdaşı olan diğer devletler gibi Osmanlı Devleti'nde feodal yapının olmaması, merkezi otoritenin sağlam olması ve yüzyıllardır devam eden tımar sistemi sayesinde çağdaşı olan devletlerden daha iyi bir ekonomiye sahipti ve dünyanın en güçlü devletidir. Osmanlı Devleti'nin ekonomisinin temelinde tarım olması bu dönemde sadece tarım ile ilgilendiği anlamına gelmemektedir. Aynı dönemde daha çok kendi topraklarında var olan pazarlarda satılmak üzere imalat sektörüne de giriş yapmıştır. Yine kendi pazarlarında satışa sunulmak üzere küçük çapta gelişmiş bir ticareti de bulunmaktadır. Ancak bu dönemde yapılan ticaret sadece ülkenin üzerinden geçen ticaret yolları ve ithalattan ibarettir. İncelenen kayıtlara bakıldığında küçük çapta ihracatın da olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde ticaret vardır ve genelde ithalat ağırlıklı ve ihracatın desteklenmediği bir ticarettir.

İhracatın ithalata göre daha az olması, Osmanlı topraklarında üretimin olmadığı anlamına gelmemektedir. Osmanlı toprakları bahsedilen yüzyılda çok genişlediği için, bu büyük coğrafyada ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü olduğu

⁵Emine Kıray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008. s. 17-23.

kalabalık bir nüfus bulunmaktadır. Ülkede üretilen malların ve ürünlerin ülkenin insanlarının ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için ihracatı sınırlandırması gerekmektedir. Osmanlı Devlet yönetimi de bu doğrultuda kendi asli görevi olarak gördüğü halkının ihtiyaçlarını karşılamak, devletin bekasını sağlamak ve merkezi otoriteyi her zamankinden daha da güçlü ve sağlam yapabilmek adına üç temel ekonomi politikası uygulamıştır. Bu üç temel ekonomi politikası, Osmanlı Devleti'nin devlet felsefesini ortaya koymaktadır. Uygulanan politikalar aracılığı ile Osmanlı yönetimi ülke ekonomisine müdahalelerde bulunmaktadır. Osmanlı ekonomisinde söz konusu olan ilkeler; iâşe (provizyonizm), fiskalizm ve gelenekselcilik (tradisyonalizm) ilkeleridir. Bu temel ilkeler ülke ekonomisinde 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar hâkim olmuştur.⁶

Benimsenmiş olan ülke politikaları devletin ülke ve toplum ihtiyaçlarına ekonomik anlamda yetmesini amaç edinmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı yönetimi iâşe ilkesiyle halkının karnını doyurma ve temel ihtiyaçları başta olmak üzere tüm ihtiyaçlarını karşılamayı kendisine amaç edinmiştir. Ekonomik olarak yürütmüş olduğu bu politikalar ile halkına destek vermiş ve halkın ihtiyacı olan mal ve hammaddenin kendi pazarlarında bol, ucuz ve kaliteli olmasını sağlamaya çalışmıştır. Bu doğrultuda üretime ve üreticiye müdahale etmiştir. Bu müdahaleye göre üreticinin malını ihraç etmesi önlenmiş ve ithalata yön verilmiştir. Üretim yapan kişiler en başta saray ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Daha sonra iç pazarlara belli bir oranda vergi ödeyerek girebilmekte ve ürünlerini iç pazara satabilmektedir. İç pazarlarda da üretici kendi ürününü sadece devletin belirlemiş olduğu fiyatlardan satışa çıkarabilmektedir.⁷

Osmanlı Devleti'nde üretici sarayın, ordunun ve iç pazarın ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra elinde mal kalırsa ancak ihracat yapabilirdi. Bakılacak olursa 16. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında takip edilen politikalar ile başından sonuna kadar üreticinin, tüketiciye yönelik devlet müdahalesi ile karşılaşması ekonomik alanda en büyük etkindir. Çağdaşı olan diğer devletler ile Osmanlı yönetimi karşılaştırıldığında bu da farklı olduğu diğer bir yöndür. Gelenekselcilik ilkesi ise tarımda ve tarım dışı üretimde var olanı korumayı amaçlamıştır. Bu şekilde devletin yürütmek istediği

⁶ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2009. s.14-33.

⁷ Genç, **a.g.e.**, s. 15.

gayesi üreticinin büyümesi ya da küçülmesini engelleyerek klasik dönemde yürütmüş olduğu mükemmel ekonomisini korumaya çalışmaktır. Devlet bu sayede üreticinin ne büyüyüp gelişmesine ne de üretimi durdurarak hizmeti kesmesine izin vermiştir. Devletin yürütmüş olduğu diğer bir ilke ise fiskalizmdir.* Bu ilke ile devlet hazine giren gelirlerin yükseltilmesi amaçlanmıştır. Ancak bu dönemde hazine gelirleri normal şartlar altında hiçbir müdahale olmadan yükseltilemediği için daha çok iç harcamaları azaltma yönünde bir uygulama ile arttırılmaya çalışılmıştır.⁸

Osmanlı Devleti dönemine bakıldığı zaman izlenen politikalarla birlikte anlaşılıyor ki devlet üretimden tüketime kadar ekonomik etmenlerin tümüne doğrudan müdahalede bulunmaktadır. Bu dönemde uygulanan bu politikaların belli başlı bazı sebepleri bulunmaktadır. Bu sebepler arasında ulaşım zorluğu sorunu, nakit para sıkıntısı, kıtlık ve yeteri kadar üretimin gerçekleştirilememesi sayılabilir. Bu bağlamda uygulanan ekonomi politikaları ile devlet, görevi olan halkın ihtiyaçlarını karşılama işini başarıyla uzun yıllar devam ettirmiştir. Aynı zamanda her dönem yönetim konusunda sıkıntı olabileceğini düşündüğü özel sektörü dizginleyerek ülkenin bekasını yüzyıllarca başarılı bir şekilde sağlamıştır. Klasik dönem olarak adlandırılan bu dönemde uygulamış olduğu politikaları ile Osmanlı Devleti, dönemin en güçlü devleti olmuş ve “Cihan İmparatorluğu” ismini almıştır.⁹

Osmanlı Devleti’ne “Cihan İmparatorluğu” ismini veren bu uygulama ve politikalar daha sonraki dönemlerde üretimi ve ticareti kısıtlaması nedeniyle ülkenin ihtiyaçlarının dışarıdan karşılanması yoluna gidilmesini zorunlu kılmıştır. Klasik dönemin son bulması ve yaşanan gelişmeler ile birlikte Osmanlı Devleti’nin ithalat ve ihracat dengesi bozulmuş, her ülke ve devletin ekonomisinin mihenk taşı olan sıcak para Osmanlı topraklarında tutulamayıp dış ülkelere çıkmaya başlamıştır. Bu da Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa ülkelerinde olduğu gibi sanayileşme hareketlerinde gerekli olan sermayenin birikmesine engel olmuştur.

*Fiskalizm; devletin, ekonomik kararlar alırken bir taraftan hazine gelirlerini arttırmak, diğer taraftan da ulaştığı gelir seviyesinden düşmemek adına harcamaları azaltmasıdır.

⁸ Genç, a.g.e., s. 14-33.

⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, 150.Yılında Tanzimat, T.K.K, Ankara, 1992. s.20-54.

Osmanlı Devleti, kurulduğu bölge itibariyle de diğer ülkelere kıyasla ticaretle içli dışlı olmaya daha yatkındır. Özellikle Akdeniz kıyıları Doğu ve Batı arasında büyük bir etkileşim yolu olarak kabul edilmekteydi.¹⁰ Bu nedenle tüm Avrupa ülkelerine göre de Akdeniz bölgesine sahip olmak dünya ticaretine hâkim olmak demektir. Akdeniz kıyıları çok uzun yıllar önemini korumuş olsa da coğrafi keşiflerden sonra önemini gün geçtikçe kaybetmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti 17.yüzyılda Avrupa devletlerinin yeni ticaret yolları keşfetmesi sonucu Akdeniz ticaret yollarının önemini kaybetmesi ile birlikte ticari ve ekonomik hayatlarında ciddi sıkıntılar yaşamaya başlamıştır. Bununla ilgili kaynaklarda da 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı ve Akdeniz ticaretinin 16. yüzyıldaki ivmesini kaybettiği belirtilmiştir.¹¹ Eski önemi kalmamış olsa da Akdeniz ticaret yolları Osmanlı ile birlikte Doğu ile Batı arasında köprü vazifesi görmeye devam ettiği için önemli bir ticaret hacmine sahip olmuştur. Bunun nedeni Avrupa'nın özellikle Sanayi Devrimi'nden sonra ticaret ve üretim hacmini önemli ölçüde arttırmış olmasıdır.

Coğrafi keşiflerden sonra Avrupa ülkeleri ticaretin ve üretimin artmasıyla birlikte merkantal politika izleyerek ithalatı belli bir çizgide tutmaya yönelik eylemler yaparak ihracatı canlandırmışlardır. Osmanlı Devleti ise takip ettiği üç temel politikanın kurallarını uygulayarak merkantal politikalar izlemeyi reddetmiştir. Yapılan araştırmalar da gösteriyor ki merkantal politikalar Osmanlı klasik dönem ekonomisinde yer almıyordu. Osmanlı toplum yapısında da bu görüşe yer yoktu denilebilir. Çünkü bu dönemde yönetimi etkilemeye çalışan birtakım zümreler çabalamış olsa da Osmanlı ekonomik yapısında bu görüşü kabul ettirememişlerdir. Tam tersine bu şekilde himaye olma düşüncesine zıt işleyen porvizyonizm ve fiskalizm, Osmanlı yönetim ve toplum görüşündeki ekonomik dünya görüşünün uzun yıllar yürürlükte kalan temel ilkeleri olarak görülmektedir.¹² Osmanlı Hükümeti'nin çağdaşı olan Avrupa devletlerinin tümünün uygulamış olduğu merkantilist sistemi uygulamamasının temel sebeplerini, devletin genişlemiş coğrafyasına bağlı olarak

*Merkantalizm; ülkelerin sahip oldukları altın, gümüş gibi değerli madenlerin işletilerek bu değerli madenlerin elde tutulması ve ihracatı artırıp ithalatın azaltılmasını savunan iktisadi bir sistemdir.

¹⁰ Henri Pirenne, **Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009. s.87-112.

¹¹ Ahmet Tabakoğlu, **Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi**, Türkler, .C.14, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 2002. s.129-157.

¹² Mehmet Genç, **18. Yüzyılda Osmanlı Sanayiinde Gelişmeler ve Devletin Rolü**, Osmanlı, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999. s.36-38.

halkın temel ihtiyaçlarını karşılamada yaşamış olduğu sıkıntıları göz önünde bulundurarak anlayabiliriz.

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi göz önüne alındığında tarımsal üretim ve faaliyetler hayati önem taşımaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi devletin geniş bir coğrafyaya yayılmasının da bir etkisi olarak kalabalık bir nüfusa ve belli bir üretim kapasitesine sahiptir. Bu nedenle kaynakların son derece dikkatli kullanılması gerekmektedir. Yönetim bunlara dayanarak kıtlık ve kara borsa gibi olumsuz durumlara karşı önlem almak zorunda kalmıştır. Bu önlemlerin en başında Narh Sistemi yer almaktadır. Narh Sistemi ile Osmanlı yöneticileri başta üretim ve tüketim olmak üzere her alanı denetim altında tutarak ekonomiyi güçlendirmeye çalışmışlardır. Ancak burada ithal mallara hiçbir müdahalede bulunulmamıştır. Bu sistemde müdahale noktaları belirlenirken rekabetin tam olarak bulunmadığı tekeller piyasalarda halkın menfaati gözetilmiştir. Halkın menfaati için kıtlık, nüfus artışı, ticari dengelerdeki değişiklikler, paranın değer kaybetmesi gibi önemli ve hassas konular göz önünde bulundurulmuştur.¹³ Osmanlı yönetiminin bu uygulama ile amacı ülke sınırlarında asayişin ve kontrolün kendisinde olmasını sağlamaktır.

Osmanlı Devleti'nin bu dönemde imalat sanayisinde de etkinliği bulunmaktadır ve bu etkinlik azımsanamayacak kadar fazladır. Osmanlı ekonomisi kendisine ve dış piyasaya yetecek bir sanayi ve tarımsal faaliyete sahiptir. Ancak yeterli teknolojik gelişme olmaması ve özellikle dış talebin çok olması karşısında iç piyasa mal darlığına girmiştir.¹⁴ Klasik dönem olarak geçen bu dönemde imalat sanayisinin olup olmadığı tartışmaları yaşanırken bu dönemden günümüze kadar ulaşan zanaat dalları incelenirse daha net bilgilere ulaşılabilir. Klasik dönemde belli kural ve düzenlemelere bağlı olarak imalat sanayisinin temelini oluşturan zanaatlar de belli kural ve düzenlemelere bağlı olarak devam ettirilmiştir. Çünkü Osmanlı yönetiminde klasik dönemde merkezi otoritenin gereği olarak yöneticiler ülke ile ilgili tüm uygulamalardan bizzat haberdar olmak istemektedir. Bunun için zanaatlar Lonca Teşkilatı adı verilen bir kurumda Osmanlı yöneticileri tarafından toplanmıştır. Lonca Teşkilatı klasik dönemde devlet ve zanaatkârlar arasında bir köprü vazifesi de

¹³ Temel Öztürk, **Osmanlılarda Narh Sistemi**, Türkler, Yeni Türkiye Araştırma ve Yayınları, Ankara, 2002. s.23-27.

¹⁴ Tabakoğlu, a.g.e., s.14-28.

görmüştür. Lonca Teşkilatında her meslek grubundan kişiler yer almış ve bu meslek gruplarını kendi içinde denetleyerek devletin karşılaşılabileceği sorunları önlemeye çalışmıştır.¹⁵

Osmanlı klasik dönemde uygulanan politikaların da yüzyıllarca takip edilen anlayışın da bir nedeni vardır. Bu dönemde merkezi otoritenin oluşturulması gerektiği ilkesi her şeyin üstündeydi ve buna bağlı olarak atılan tüm adımlar, alınan tüm kararlar merkezi otoritenin sarsılmazlığı ilkesi göz önünde bulundurularak alınmaktadır. Lonca Teşkilatının da oluşturulma gayesi, merkezi otorite için tehdit oluşturabilecek üretim ağını kontrol etmektir. Bu dönemde tehdit olarak görülen bir diğer konu ise tüccar ve zanaatkârların sistemin istikrarını bozacak boyutta sermaye biriktirme ihtimalidir. Bunu en alt düzeyde tutabilmek amacıyla kentlerde bulunan tüccar ve zanaatkârlar için her meslek grubunun standartlarını belirleyen ve yeni üyelerin katılmasını sağlayan loncalar örgütlendirilmiştir. Örgütlenen loncaların fiyatlar, ücretler ve kar hadlerini düzenlemek gibi görevleri de bulunmaktadır.¹⁶ Ancak Loncalara sadece devlet kontrolünü ve otoritesini sağlayan bir kurum denilmesi yetersiz olmaktadır. Loncalar günümüzün esnaflar odası vasfına sahip olup, bağlı olan meslek gruplarının en iyi şekilde işlemesi, vasıflı eleman yetiştirilmesi ve mesleğin devamlılığını sağlama gibi amaçlara da hizmet etmektedir.

Osmanlı Devleti için klasik dönemde ticaretin en önemli noktası, ülkeler arası transit geçişi sağlayacak noktalardan daha çok vergilerin alınması üzerine kuruludur. Bu nedenle geçiş vergileri Osmanlı Devleti için önemli mali kaynaklardan biri olmaktadır. Bakıldığı zaman devlet otoritesi her noktada hissedilmektedir ve özellikle ticaret büyük oranda devlet kontrolü ile yapılmaktadır. Bu nedenle devletin ticaret üzerinde büyük beklentileri bulunmaktadır. Bu beklentilerin içerisinde en önemlileri sıralanacak olursa; devletin ulaşım elverişsizliğini azaltması, tüketimin artması karşısında üretimin sabit kalması veya üretimin azalması gibi durumlar ile karşılaşıldığında ülkeyi bu kötü durumlardan kurtarması şeklinde sıralanabilir. Osmanlı Devleti'nde ticari hayat devletin denetim ve gözetiminde devam etmektedir. Bu bağlamda ithalat ve ihracat devletin iznine bağlıdır. Klasik dönem anlayışına

¹⁵ Vedat Eldem, **Osmanlı Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1994. s.15-18.

¹⁶ Kıray, **a.g.e.**, s.24-26.

bakıldığında iktisadi hayatın önde gelen ilkesi, piyasada darlık ve karaborsa yaratmadan halkın gerekli ihtiyaçlarını karşılayabilmek olmuştur.¹⁷

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat döneminden önceki klasik döneminde ekonomik yapısı genel olarak bahsedildiği şekilde ilerlemiştir. 15. yüzyıl ile 17. yüzyıl arasındaki süreçte oluşturulan ekonomik yapı gerçekten önemli ve başarılı bir şekilde ilerlediği için dünyanın en güçlü devleti olarak "Cihan İmparatorluğu" ismini almıştır. Ancak sonraki dönemlerde Batı dünyası hızla değişmiş ve gelişmiştir. Osmanlı Devleti ekonomisini tarıma dayandırmışken Avrupa devletleri ekonomilerinin merkezine sanayileşme hareketlerini koyarak hızla gelişmeye başlamıştır. Gelişen sanayi ve teknoloji ile birlikte bilimin de ilerlemesiyle 18. yüzyılın sonlarında Sanayi devrimi gerçekleşmiş ve Batı hâkimiyeti tüm dünyayı sarmıştır.

Osmanlı Devleti ise değişen bu dönemde Avrupa'da yaşanan tüm bu gelişmelerin karşısında yetersiz kalacak ve klasik dönemde Osmanlı Devleti'ni zirveye çıkaran ekonomi politikaları bu dönemde etkisiz ve yetersiz kalacaktır. Osmanlı Devleti'nin yeni gelişmelere ve politikalara ayak uyduramaması ülkeyi zor durumda bırakacaktır. Yaşanan gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti'nin ekonomik sorunları her geçen gün artmaktadır ve bu durumu en ağır şekilde imalat sanayisinde yaşamıştır. Bunun sonucunda da imalat sanayisi ciddi bir çöküş dönemine girmiştir. Osmanlı sanayisinin 16. yüzyıl ve 17. yüzyıldan sonraki dönemlerinde giderek artan en büyük problemi yüksek mali kapasite ve etkin güçlü ticari organizasyonlar ile ülkeye gelen Batı Avrupalı alıcıların Osmanlı topraklarındaki ham maddeyi alıp kendi ülkelerine götürmesi olmuştur. Yerli üretici ise bu mali güç karşısında güçsüz kalarak üretimi azaltma yoluna girmiştir.¹⁸

1.2.Tanzimat Dönemi Öncesi Osmanlı Sanayisinin Genel Özellikleri

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat döneminden önceki süreç Klasik Dönem olarak adlandırılmaktadır. Klasik dönemde sanayi sisteminin büyük bir kısmını Lonca Teşkilatı oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Lonca

¹⁷ Önsoy, a.g.e., s.45-52.

¹⁸ Genç, a.g.e., s.39-43.

Teşkilatı ülkede bulunan tarım dışı üretimin tamamını sağlamaktadır. Bu nedenle lonca teşkilatı ülkedeki üretimin temel kaynağıdır. Loncalar devletin hem askeri hem de sivil ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde üretim gerçekleştirmektedirler. Devletin vergi gelirlerinin çok büyük bir kısmını Lonca teşkilatı temin etmektedir. Bunları yapmak Lonca teşkilatının en temel görevleri arasındadır.¹⁹

Ülkede bulunan her sanayi ve ticaret grubunun loncası bulunmaktaydı ve bu nedenle lonca teşkilatı sanayinin merkezinde bulunmaktaydı. Bu üretim şekli sadece Osmanlı için geçerli değildi. Aynı zamanda Avrupa içinde geçerli bir üretim şekline dönüşmüştür. Lonca teşkilatı sayesinde Avrupa'da kırsal bölge içerisinde yer alan orta sınıflar oluşmuştur. Bu süreçten sonra ticaret ve sanayi ile ilgilenen basit ve küçük bir gruptan iktidarın yanında yer alan yasal bir gruba dönüşmüşlerdir.²⁰ Bu durum Osmanlı Devleti içerisinde de geçerli olmuştur. Osmanlı toprakları üzerinde bir meslek icra etmek isteyen kişi bunu lonca teşkilatına bildirmeden üretime geçemezdi. Loncalar belirli aralıklarla ustalarının başkanlığında yürütülen bir toplantı düzenleyerek meslekleri ile ilgili sorunları ya da gelişmeleri görüşürlerdi. Lonca teşkilatı üretimi sağlamayı yanında devlet ile halk arasında bir köprü vazifesi görerek esnafların haklarının savunuculuğunu yapma vazifesini üstlenmekteydi. Teşkilat içinde usta, kalfa ve çırak ilişkisi söz konusu olduğu için ustalar yetenekli kalfalar ve çıraklar yetiştirmektedir.

Ustalar öğrencilerini eğitmekle görevlidirler ancak meslekleri ile ilgili önemli bilgileri kimseyle paylaşmazlardı. Bu da lonca teşkilatı içerisinde ustalık vazifesinin kolay alınamayacağına en önemli göstergelerinden biridir. Ancak bu durum devletin sanayi ve ticaret alanındaki gelişmelerini olumsuz yönde etkilemektedir. Eğer ustalar mesleki tecrübelerini ve yaptıkları işin püf noktalarını öğrencilerine aktarmış olsalardı; söz konusu meslek gelişecek ve üretim hızı artmış olacaktı.

Loncalar genellikle orta büyüklükteki esnaf teşkilatı olarak kabul edilmektedir. Loncaların yapı ve sistemini belirleyen en önemli etmenlerden bir tanesi pazar alanının sınırlı olmasıdır. Osmanlı'nın Klasik Dönemi'nde ekonomik sistemin gelişmemiş olması ve ulaşım yollarının ilkel olması da göz önünde

¹⁹ İnalçık, a.g.e., s.30-34.

²⁰ Pirenne, a.g.e., s.100-108.

bulundurulduğunda, kasaba ve küçük kentlerde bulunan loncaların sadece bulundukları kent ve çevresi için üretim yapması anlamına gelmekteydi. Bu da pazar alanının daralması anlamına gelmektedir. Bu nedenle Osmanlı kentlerinin büyük bir kısmında üretim belli bir seviyede kalmış ve ancak o bölgeye yetecek kadar üretim gerçekleştirilmiştir. Loncaların gelişimi de kentlerin refah seviyesine ve dış pazardan gelen üretim talebine göre ekonomik değişiklikler göstermekteydi.²¹

1.3.Tanzimat Dönemi Öncesi Dünya Ekonomisinde Merkantilizm

Osmanlılar, yüzünü kuruluşundan itibaren Batı'ya dönmüş ve ilişkilerini de bu bağlamda kurmuştur. 16-18.yüzyıllar Batı Avrupa'da yeni bir ekonomik anlayış olarak çıkan merkantilizm ile değişmiştir. Bu nedenle tarihte bu dönem “merkantilist dönem” olarak adlandırılmaktadır. Bu bölümde Osmanlıların bu dönemdeki iktisadi yaklaşımları ve kısmen de merkantilizmin yükseliş dönemi olarak kabul edilen 17. yüzyıldaki ticari ilişkiler üzerinde durulacaktır. Merkantilizm ile başlayan Batı Avrupa ülkelerinin amacı ticaret fazlası ürünler oluşturmaktır. Bu yüzyılın başlangıcında Güney Avrupalı ülkeler dünya ticaretinde ve Akdeniz'de hâkimiyet kurma mücadelesi verirken, sonraki süreçte dünyanın ekonomi merkezi Akdeniz'den Atlantik'e kayması ile birlikte Kuzey-Batı Avrupalılar bu hâkimiyet mücadelesinde ön plana çıkmışlardır. Bu dönemde Akdeniz'de en etkin ülkelerden biri Osmanlı olmuştur. Bu dönemde Osmanlı Devleti ile Avrupalı devletlerin ekonomik amaçları ve stratejileri, Osmanlıların vermiş olduğu kapitülasyon uygulamaları, kapitülasyon vermekteki politik ve ekonomik nedenler günümüzde hala daha etkisini sürdürmektedir.²²

Batıda feodal sistemin çökmeye başlaması ile ortaya çıkan merkantilizm, etkisini tüm dünyaya yaymıştır. Batıda özellikle milli devletlerin doğuş yıllarına denk gelen bu dönemde ortak amaçlar güdülmüştür. Bu amaçlar; merkezi hükümetlerin gücünü arttırmak, endüstriyel ve ticari alanları hızla büyütmek ve savaş zamanında ihtiyaç duyulan silahları tedarik etmek amacıyla devletin gelirini

²¹ Halil İnalcık, “Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)”, Y.K.Y., İstanbul, 2007. s.19.

²²Mehmet Bulut, XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Hollandalı Tüccarların Osmanlı Bölgelerindeki Faaliyetleri, Osmanlı, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 210-220.

arttırmaktır. Burada bahsedilen amaçların ilki olan merkezi hükümet gelirlerini arttırabilmek için yöneticiler, değerli olan madenleri (altın ve gümüş) ülke içinde biriktirecektir. Değerli madenlerin birikmesi ile birlikte milli politikalarda endüstri ve ticareti düzenleyecek, ülke içerisindeki ticarete vergileri düşürecek ve dışarıdan gelen mallar karşısında yerli sanayi üretimi koruyacak, ithalat yerine ihracatı teşvik edecek bir sistem oluşturulmaya çalışılmıştır.²³

Merkantilist bir ülkenin en belirgin olan amacı devlet iç pazarında altın ve gümüş gibi değerli madenlerin bolluğudur. Bunu gerçekleştirebilmek adına değerli madenlerin ihracatının yasaklanması da bu sistemin yürümesi için önemli bir adımdır. Bu yaklaşıma göre devletin bir savaş anında gerekli olan parasal imkânı ve nüfusu her zaman elinde hazır bulundurması gerekmektedir. Çünkü bu süreçte savaş normaldi ve sık sık bir milli politika aracı olarak başka ülkelere karşı kullanılmaktaydı. Bu sayede merkantilizm dünya üzerinde bulunan çeşitli bölge ve toprakların kolonileştirilmesinde destek olmuştur. Amaç çeşitli bölgelerin hâkimiyetini sağlamak için hem insan hem de para kaynaklarının rahat bir şekilde kontrol edilebilmesini meşrulaştırmak ve kolaylaştırmaktır.

Avrupa’da 16. ve 18. yüzyıllar arasındaki dönemde hem iç hem de dış ticaret politikalarına yön veren en önemli unsur merkantilizm olmuştur. Avrupa’da başlayan bu yayılımdan sonra bulyonimz (İspanyol Merkantilizmi) yani külçecilik bazı devletler için temel politika prensibi halini almıştır.* Özellikle külçecilik politikası İspanya’da görülmektedir. Bu bağlamda İspanyollar mümkün olan en üst düzeyde altın ve gümüşün ülke içerisinde kalmasını ve yığılmasını temel amaç edindiğini görmekteyiz.²⁴ Çünkü bu dönemde Amerika’dan gelen madenlerin çok büyük bir kısmı İspanya’ya getirilmiştir. Gelen madenlerin ülke sınırları dışına çıkarılmasını önlemek amacıyla İspanya önemli ticari yasaklar getirerek çeşitli politikalar uygulamıştır. Özellikle merkantilizmin başlangıcından sonra 16. yüzyılın sonlarında Kuzey-Batı Avrupalı devletlerin Akdeniz’de faaliyetlerini arttırmasıyla dünya ticareti etkinlikleri de artmıştır. Bu süreçte İspanya çok daha sıkı önlemler alarak elindeki maden gücünü korumaya çalışmıştır. Değerli madenleri biriktiren

* Bulyonimz (İspanyol Merkantilizmi); külçe halindeki gümüş ve altını ülke zenginliğinin tek kaynağı kabul ederek bu gibi madenlerin elde tutulmasını savunan merkantilist bir görüştür.

²³ Herbert Heaton, **Mercantilism**, Colliers Encyclopedia, vol.15, 1996. s.1-8.

²⁴ Eli Filip Heckscher, **1955-1994 Mercantilism**, London. 1994. s. 8.

İspanya'nın özellikle diğer ülkelere karşı gerçekleştirdiği savaşların finansman kısmında kullandığı da önemli kaynaklarda belirtilmektedir. İspanya'nın yanında İngiltere, Fransa ve Hollanda gibi ülkelerin de değerli madenleri ülke içerisinde tutmaya yönelik strateji belirlediği bilinmektedir.²⁵

17. yüzyıl Avrupa devletleri için merkantilizmin yükseliş dönemi kabul edilmektedir. Bu dönemde ekonomik merkez Avrupa için Akdeniz'den Atlantik'e kaymıştır. Yani aslında Kuzey-Batı Avrupalılar, Güney Avrupalılara göre hem Avrupa hem de dünya ekonomisinde önemli bir konuma gelmiştir. Dünya ticaretine hâkim olma konusu merkantilizmden önce güneyli ülkeler arasında yaşanırken, merkantilizmden sonra bu mücadele Kuzey-Batı Avrupa Ülkeleri arasında yaşanmıştır. Merkantilist sistem her ülkede farklı bir politika yürütülmesine neden olmuştur. Bu farklılıklar ise 17. yüzyılda Avrupalı devletler arasında dış ticarete büyük rekabetlerin olmasına hatta savaşlara neden olmuştur. Buradan Batı'da yer alan devletlerin ekonomik alanda kendi amaçlarını gerçekleştirebilmek için savaş da dâhil olmak üzere tüm yolları denedikleri sonucuna varabiliriz.²⁶

Merkantilizmin yaşandığı bu dönemde Batılı ülkeler dünya ticaretinde üstün olabilmek, hatta ticareti kontrol altında tutabilmek için çeşitli ticaret kumpanyaları kurarak hâkimiyeti sağlamaya çalışmışlardır. Kumpanyaların yürütülmesinde devletlerin desteği oldukça güçlü olmuştur. Bunların içinde en çok bilinen kumpanyalar İngilizlerin Doğu ve Batı Hint Kumpanyaları ile Hollandalıların Doğu ve Batı Hint Kumpanyaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde Fransa'nın da kumpanyaları bulunmaktadır. Bu kumpanyalar günümüzdeki sisteme göre değerlendirildiğinde ilk ortaklı şirketler olarak kabul edilmektedir. Merkantilizmin en yoğun yaşandığı bu dönemde özellikle Batı Avrupalıların dünya ticaretinde diğer ülkeler üzerinde ve politikalarında hayati rol oynadığını söylemek mümkündür.²⁷

²⁵ Artur Attman, **Dutch Enterprise in the World Bullion Trade**, 1550-1800, Goteborg 1983. s.1550.

²⁶ Charles Ralph Boxer, **The Dutch Seaborne Empire**, Cambridge University, London 1965. s.201.

*Provizyonizm (iaşecilik); ülke içindeki mal ve hizmet arzının mümkün olduğu kadar çok, kaliteli ve ucuz olması için politikalar üretmek, tüketiciyi korumaya ve devlete destek vermeye yönelik çalışmalar yapmayı öngören osmanlı iktisat politikasıdır.

** Tradisyonizm; gündelik yaşamdan bilgi anlayışına kadar bir çok alanda manipülasyon edici öğelerin zaman ve mekânı aşan ilahi ilkelere dayalı olmasını gerektiğini ifade eden ideolojik bir akımdır.

²⁷ Mehmet Genç, **"Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi"**, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi III, Ankara, 1985. s. 132.

1.4. Merkantilizm Karşısında Osmanlı'nın İktisadi Yaklaşımı

Merkantilizmin dünya ticaretini etkisi altına almış olduğu 17. yüzyılda, Batı Avrupalılar için dünyadaki diğer bölgeler ve ülkelerin yanında Osmanlı ile olan ekonomik ve ticari ilişkilerinde de belirleyici olan yaklaşım merkantilizm olmuştur. Ancak Osmanlıların Avrupalı devletlere karşı ticari yaklaşımı merkantilizmden bağımsız farklı bir yaklaşım olmuştur. Bu farklılıklar kendi içinde değerlendirildiğinde Osmanlı'daki devlet yapısı, ekonomik üretim sistemleri, toplumun değer yargıları ve dünya görüşünden kaynaklanmaktadır. Osmanlı'nın bu dönemdeki ekonomik sistemi, güçlü merkezi otoriteye ve geleneksel bir toplum yapısına dayanmaktadır.²⁸

Osmanlı'nın yönetim şekline göre yönetici ya da sultanın en temel görevi tüm halkın emniyetini sağlamanın yanında toplumsal alanda ekonomik ve sosyal adaletin sağlanmasına destek olmaktır. Bu yönetim sisteminde Sultanın bunu sağlayabilmesi tamamen devlerin gelirine ve mali gücüne bağlıdır. Bu nedenle devletin geliri sürekli ve çok olmalıdır. Sistemin bu yönü ele alındığında Osmanlı anlayışına göre, devlet ekonomiyi kontrol etmeli ve halkın refahını sağlamalıdır.²⁹ Osmanlı devlet anlayışı alanında pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar neticesinde Osmanlı'nın merkantilizm karşısındaki duruşunun üç temel dayanağı bulunmaktadır: Bunlar provizyonizm (iaşecilik)*, tradisyonizm** (gelenekçilik) ve fiskalizm'dir.³⁰ Sıralanan üç ilke aslında Osmanlı Devleti'nin ekonomik dünya görüşünü ifade etmektedir. Başka bir ifade ile Osmanlı'nın ekonomik hayattaki çalışmaları bu üç ilkeye dayanmaktadır. Sultan ya da yöneticinin kendisinde toplanmış olan bu yetkilerin temel amacı ekonomide bunları hayata geçirmektir.

Ekonominin temelinde en önemli iki unsur üretici ve tüketicidir. Üreticiler tarafından ekonomik faaliyetlerin tümünün amacı kar maksimizasyonu yani azami dereceye çıkarmadır. Tüketiciler bakımından ise ekonomik faaliyetlerin amacı fayda ya da yarar maksimizasyonudur. Başka bir ifadeye göre üretici kesim mal ve hizmeti olabildiğinde ucuza üretip pahalıya satmak isterken, tüketici kesimi en az kaynak ile olabildiğince ucuz, kaliteli ve bol mala ulaşmak istemektedir. Provizyonist yaklaşıma

²⁸ Halil İnalcık, *Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge. 1979. s.1118.

²⁹ İnalcık, *a.g.e.*, s.1119.

³⁰ Genç, *a.g.e.*, s.134.

bakıldığında ekonomik faaliyetlerin tümünde en temel amaç tüketici yararına olmasıdır. Yani ekonomik alandaki piyasada olabildiğince bol, ucuz ve kaliteli mal bulundurmaktır. Dünyanın birçok bölgesinde merkantilist yaklaşım benimsenirken, Osmanlı Devleti'nin temel politikası provizyonisttir. Kısacası Osmanlı'nın temel amacı, piyasada mümkün olduğunca bol, ucuz ve kaliteli mal bulundurmaktır. Bu ilkelerin hayata geçirilebilmesi için de hükümetin istediği zaman ekonomiye müdahale edebilmesi gerekmektedir.³¹

Bahsedilen ilkelerin gerçekleştirilebilmesi için devletin tarımsal, sınai ve ticari tüm sektörlerle müdahale etmesi ve tedbirler alması gerekir. Örneğin tarım alanında en fazla verimin alınabilmesi için büyük tarımsal arazilerin kullanılması ve ürün alınması gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nde bunun için tımar sistemi kullanılmıştır. Tımar sistemine göre 60 ile 150 dönüm büyüklüğündeki toprak parçaları sadece bir aile tarafından kullanılmalıdır. Bir aileye verilen bu toprak parçasına iki yıl üst üste ekim yapılmaz ise bu toprak parçası o aileden alınarak başka aileye işletilmek üzere tahsis edilmektedir. Tarımsal alanda üretim yapan kişilerin üretimi azaltıp ürün fiyatlarını yükseltmelerine izin verilmemektedir. Ancak toplumun tamamının hizmet ve ürün ihtiyacı karşılandıktan sonra fazla olan ürünler başka ülkelere ihraç edilebilir. Bu şart sadece tarım ürünlerinde değil sanayi üretimi olan ürünler için de geçerlidir. Eğer ülke içerisindeki üretim yeterli gelmezse dış alım yani ithalat teşvik edilmektedir.³²

Merkantilizmin en yüksek dönemini yaşadığı bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin benimsemiş olduğu bu ilkeler, merkantilizmin tersinedir. Çünkü merkantilizmde amaç yurt dışı ihracatı iken, bu ilkelerde amaç önceliğin yurt içi ihtiyaçların karşılanması yönündedir. Sonuç olarak burada dış ticarete merkantilizmin tersine ihracatı kısıtlayıcı ve zorlayıcı, ithalatı ise kolaylaştırıcı ve hatta teşvik edici bir ticaret politikası oluşmaktadır. Bu ilkelerin içinde yer alan gelenekçilik ilkesi ile var olan ve işleyen sistemin korunması ve devam ettirilmesi önemsenmektedir. Gelenekçilik anlayışı, “sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş var olan dengeleri, eğilimleri, mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme ve değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme ortaya çıktığı takdirde, tekrar eski

³¹Genç, a.g.e., s. 62.

³² Tabakoğlu, a.g.e., s. 30.

dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hakim olması” olarak tanımlanmaktadır.³³

Osmanlı Devleti, konumundan dolayı her zaman diğer ülkelerin pazar yeri olmuştur. İmparatorluğun kuruluşundan itibaren Venedikli tüccarlar, 16. yüzyılın ortalarından sonra Fransız ve İngiliz tüccarlar, 16. yüzyılın sonlarına doğru Hollandalı tüccarlar Osmanlı bölgelerine gelmeye ve ürün pazarlamaya başlamıştır. 16. yüzyılın ilk döneminde Osmanlı ile Güney Avrupa devletleri arasındaki ticari ilişki aktif iken, 16. yüzyılın sonlarında Kuzey-Batı Avrupa ülkeleri ile daha aktif bir ticari ilişkisi bulunmaktadır. Bu gelişmeler sonucunda çeşitli ülkelerden gelen tüccarların Osmanlı pazarına girme oranları yükselmiştir. Değişen koşullara bağlı olarak da Osmanlı Devleti 1580 yılında İngiltere’ye, 1612 yılında da Hollanda’ya çeşitli kapitülasyon hakları tanımıştır. Bu kapitülasyonların Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki ilişkileri güçlendirmek için stratejik bir amaç güttüğü bilinmektedir.³⁴

1.5.Lonca Teşkilatı İçerisinde Sanayinin Durumu

16. ve 18. yüzyıllarda Avrupa’da merkantilizm kasırgası yaşanırken, Osmanlı Devleti geleneksel ilkeleri ile farklı bir politika yürütmüştür. Önceliği yurt içi ürün ve hizmete vererek merkantilizmin tam aksi bir tutum sergilemiştir. Bu bölümde geleneksel ilkelerin temelini oluşturan Lonca Teşkilatı işlenmiştir. Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren varlığını sürdüren lonca teşkilatı, ülkedeki tarım dışı üretimi sağlamaktadır. Bu nedenle Lonca Teşkilatı ülkenin temel üretim merkezi olarak kabul edilir. Loncalar hükümetin öncelikle sivil ve askeri ihtiyacını karşılayacak mallar üretir. Üretimin büyük bir kısmını yaptığı için ülkedeki vergi gelirlerinin de önemli bir kısmını temin etmektedirler. Bu loncaların kuruluş amaçlarından ve görevlerinden biridir.³⁵

Osmanlı Devleti’nde her sanayi ve ticaret grubunun bir loncası bulunduğu için Lonca Teşkilatı, iş ve ticaret hayatının kalbi sayılmaktadır. Bu durum sadece

³³ Genç, a.g.e., s. 70.

³⁴ Maurice Aymard, "XVI. Yüzyılın Sonunda Akdenizde Korsanlık ve Venedik", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 23, İstanbul 1962, s. 220.

³⁵ İnalcık, a.g.e., s. 401.

Osmanlı Devleti için değil diğer Avrupa devletleri için de geçerlidir. Loncalar sayesinde Avrupa’da, kırsal alanda yaşayan toplum orta sınıf olarak adlandırılmıştır. Loncalardan sonra insanlar ticaret ve sanayi ile uğraşan basit bir toplumsal gruptan, iktidarın tanıdığı ve kabul ettiği yasal bir grup haline gelmişlerdir. Bu durum Osmanlı Devleti için de geçerlidir. Ülke sınırları içerisinde herhangi bir meslek ile uğraşmak isteyen kişi, bunu loncalardan bağımsız bir şekilde gerçekleştirememektedir. Lonca Teşkilatının işleyişine göre, loncalar belirli zaman aralıklarında ustalar ile toplanır ve meslekleri ile ilgili sorunları ve gelişmeleri görüşmektedirler. Bunların dışında loncalara bağlı olan üyelerin disiplin kurallarına uygun hareket etmeleri konusunda sıkı kurallar belirlenmiştir. Lonca teşkilatı bu bağlamda hükümet ile esnaf arasındaki iletişim sağlamış, aradaki sorunları gidermekte sorumluluk almış ve esnafın haklarının savunuculuğunu üstlenmiştir. Bu sistemde usta, kalfa, çırak ilişkisi bulunmaktadır.

Loncalar genellikle orta büyüklükte olan esnafların teşkilatı sayılmaktadır. Loncaların genel yapısını belirleyen ekonomik faktörlerden en önemlisi pazarın sınırlı olmasıdır. Bu dönemde ekonomik sistemin yeteri kadar gelişmemiş olması ve ulaşımın yeterli olmaması nedeniyle, kasaba ve küçük kent loncalarının sadece bulundukları kent ve çevre köylerden oluşan sınırlı yerel pazarının bulunması, loncaların yapısının da sınırlı kalmasına neden olmuştur. Osmanlı kentlerindeki üretimin belli seviyelerde kalmasının nedeni de budur. Loncaların gelişimi, bulundukları kentlerin refah seviyesine ve dış pazarın talep ettiği üretime göre şekillenmektedir.³⁶

Lonca Teşkilatının klasik dönemdeki işlevselliği 17. yüzyıla kadar devam etmiştir. Ancak 17. yüzyılın sonlarına doğru teşkilatlar içerisinde bozulmalar meydana geldiği için Tanzimat Dönemi’ne kadar sanayi ve ticaret alanındaki dallar gedik usulüne göre çalışmalarına devam etmiştir. Gedik usulü ise, sanayi ve ticaret alanlarına giren işlerden birini görme imtiyazı olarak işlemektedir. Osmanlı Devleti, sanayi ve ticaret dallarında gerekli olan iş yerlerini ve sayılarını belirleyerek, buralarda çalışabilecek olan kişi sayılarını da sınırlandırmıştır. Bu uygulamaya örnek olarak çalışma kitaplarında perçin dokuyan esnaflar örnek verilmektedir. İstanbul’da

³⁶ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Y.K.Y., İstanbul, 2007. s. 75.

bu dönemde perçin dokuyan esnaf sayısı 91 olarak kayda geçirilmiş ve bu kişilerin en fazla iki tezgâha sahip olabilecekleri şartı koyularak toplamda 182 tezgâha sahip oldukları ifade edilmektedir. Gedik usulünde gedik sahibi olan ustalardan biri ölünce, tezgâhı oğluna, oğlu yoksa kalfasına kalmaktadır. Usta, kalfa ve çıraklık mertebelerinde kalfa olan kişi ancak bu şekilde bir iş yeri sahibi olabilmektedir. Anlaşılaçağı üzere gedik usulünde tekellecilik söz konusudur.³⁷

Kurulan Lonca Teşkilatları hem iç hem de dış etkilerden dolayı 17. yüzyılın ilk çeyreğine doğru bozulmaya başlamıştır. Bu nedenle 1727 yılından itibaren Gedik Usulü ismi verilen tekel sistemi uygulanmaya başlanmıştır. Ancak bu sistem iş yaşamını oldukça sınırlandırmış ve Avrupa'daki Sanayi Devrimine karşı yerli sanayinin çöküşünü de hızlandırmıştır. Bu dönemde II. Mahmut tarafından yönetilen Osmanlı'da ticari ve sınai yaşama her ne kadar düzen verilmeye çalışılmış olsa da başarılı olunamamıştır.³⁸ Osmanlı Devleti'nin klasik dönem şartlarına uygun olarak düzenlenen Lonca Teşkilatları, gelişen sanayi çalışmaları ve iç-dış sorunlar nedeni ile zaman içerisinde işlevini yitirmeye başlamıştır. 18. yüzyıl sonlarında Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimi'nin etkileri 19. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayi alanında hissedilmeye başladığı zaman, Osmanlı sanayisi ve ticareti yol olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Sadece Osmanlı Devleti'nde değil, sanayi gelişmelerini takip edemeyen birçok ülke bu durum ile yüzleşmiştir. Özellikle İngiltere'de 18. yüzyıl ortalarında başlayan Sanayi Devrimi etkileri ile sanayi alanında çok köklü değişim ve gelişimler yaşanmıştır. Bu değişimler sanayi alanında öncesinde takip edilen ekonomik organizasyonlar yerine sınai ekonomik organizasyona dönüşmesine neden olmuştur.³⁹

Osmanlı Devleti içerisindeki en büyük ticaret oluşumu sayılan Lonca Teşkilatı içerisinde 19. yüzyıla kadar bir sanayi durumundan bahsedemeyiz. Bunun en büyük nedeni ise lonca sistemi sayesinde devletin sanayi çalışmaları sıkı kontrol altında tutmasıdır. Bu döneme bakıldığında aslında Osmanlı Devleti, gecikmeli de olsa sanayi çalışmaları yapacak, seri üretime geçecektir. Seri üretime geçişinden sonra Avrupa'nın da artan ticaret hacmi ile iç üretimin bitmesini önlemek için

³⁷ Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C.2-4. T.T.K., Ankara, 1990. s.239.

³⁸ Şevket Pamuk, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme**, İktisat Politikaları ve Büyüme, İş Bankası Yayınları, 2009. s.62.

³⁹ Phyllis Deane, **İlk Sanayi İnkılabı**, TTK Yay., Ankara 1988. s.38.

modern sanayi çalışmalarına başlayacaktır. Ancak öncelikle bunun yapılabilmesi için Avrupa devletlerinde olduğu gibi devlet kontrolünde değil daha serbest bir ekonomik sistem gerekmektedir. Uygulanan lonca sistemi ile bu sistem birbirine çok ters olduğu için, Avrupa’da yaşanan sanayi gelişmeleri bu dönemde Osmanlı Devleti içerisinde takip edilememiştir.

Sanayinin bitme tehlikesi ile yüz yüze gelen Osmanlı yönetiminin bu konuda kesin ve hızlı kararlar alması gerekiyordu. Lonca Teşkilatının işleyişini bir kenara bırakarak, modern sanayi tesislerinin kurulması ve gelişen sanayi teknolojilerine yönelmesi gerekiyordu. Bu süreçte yapılması gereken ve alınması gereken kararların belli olması yeterli olmamıştır. Çünkü yönetim bölümünde birliktelik sağlanamamıştır. Osmanlı yöneticileri bu dönemde sanayileşme ve modern sanayi tesisleri kurma konusunda bir çalışma yapmak bir yana, ortak bir karar olarak birlikteliği de sağlayamamışlardır. Bu düşüncenin alt yapısında ise, yeni sanayi gelişmelerine yetişerek modern işletmeler kurmak yerine, işlevselliğini kaybetmiş esnaf teşkilatlarını kurtarmayı öncelik haline getirmek bulunmaktadır. Sanayi devrimi yapmak yerine esnafların sıkıntıları ile ilgilenmek daha kolay ve daha az emek gerektiren bir durum olduğu için 18. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar sanayi alanında bir çalışma yapılamamıştır.⁴⁰

Osmanlı Devleti’nde toprakta mülkiyet ve loncaların denetimi, ticaret üzerinde de devlet denetimi devam ettikçe, yönetim tarafından vergilere bağlı olan üretim şeklini benimseyecek çözümler de denetim altında tutulmaktadır. Bu sistem içerisinde Osmanlı yöneticileri, sanayileşme çalışmaları yerine her şeyi kontrol altında tutabilecekleri lonca teşkilatı sistemini benimsemişlerdir. Sanayi Devriminin bir sonucu olarak nu nedenle Osmanlı ekonomisi yavaş yavaş yabancı yöneticilerin eline geçmiştir. Bu durumdan en çok esnaf zümresi olumsuz etkilenmiştir ve bunun bir sonucu olarak Osmanlı Devleti’nde Lonca Teşkilatı yönetim tarafından kaldırılmıştır.⁴¹

Lonca Teşkilatı sanayi alanındaki gelişmelerin karşısında yavaş yavaş yok olmuştur. Bu durum ile karşılaşan Osmanlı zanaatkârları hayatta kalabilmek için her

⁴⁰ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim**, Turhan kitabevi, Ankara, 2004. s.462.

⁴¹ Şevket Pamuk, **“19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti”**, Ankara Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2003. s.219.

yolu denemişlerdir. 19. yüzyıla gelindiğinde loncalar hayatta kalabilmek adına başka bir loncanın faaliyetlerine müdahale etmekten de geri durmamışlardır. Kendilerine yardım edilmesi için devlete sürekli olarak baskı yapılmış ve devlet desteği alınmaya çalışılmıştır. Loncaların devlet üzerinde kurduğu sistematik baskı ile devlet bir takım araştırmalar yaparak, esnafın bulunduğu durum içerinden nasıl kurtulabileceği üzerine çalışmalar yapmaya başlamıştır. Bu araştırmalar sonucunda Osmanlı Devleti yapılması gerekeni bularak bir takım çalışmalara girişmiştir. Çare olarak aynı sektörde çalışan esnafları bir şirket çatısı altında toplamaya karar vermişlerdir. Bu karar hayata geçirilmiş ancak işleri yolunda gitmeyen şirketin ihtiyaçlarını karşılamaya devletin sermayesi yetmemiştir, bu nedenle birçok şirket başarısız olmuştur. Çok az sayıda kurulan bazı şirketler başarılı olarak ayakta kalabilmiştir. Genel anlamda çare olarak görülen bu yöntemden istenilen sonuç alınamamıştır.⁴²

Esnafların durumunu düzeltmek amacıyla uygulanan şirket sisteminin neden başarısız olduğu Islah-ı Sanayi Komisyonu tarafından yayınlanan talimatnamede yer almaktadır. Talimatnameye göre; “4. Maddede kurulacak olan şirketlerin her sınıf esnaf için lonca kethüdası ve loncaların ileri gelen esnafından seçilen azadan kurulu bir irade cemiyeti tarafından yönetileceği belirtilmekteyken, 6. Maddeyle şirket idare cemiyetinin kararları ve faaliyetlerinin Meclis-i Vala tarafından denetleneceği belirtilmektedir.”⁴³ Bu karar maddelerine göre devlet kendi isteği ve çıkarları doğrultusunda şirketlerin yönetimine istediği gibi ve istediği zaman doğrudan müdahalede bulunabilecektir. Bu durumda değiştirilmeye çalışılan sistem yine en başına dönecektir. Devlet bu maddeler ile fazla güçlenen ve bu gücü devlete karşı tehdit olarak kullanabilecek olan şirketi kontrol altında tutmayı düşünmüş ve her şey yine devlet kontrolünde olduğu için esnaflar rahatlayamamıştır. Devlet tarafından esnaflara belirli sınırlar çizilmiş ve ekonomik haklar tanınmamıştır.

Buradan anlaşılmaktadır ki devlet esnaf zümresinin ekonomik anlamda güçlenmesinden yana değildir. Osmanlı’da geçmişten gelen merkezi otorite sistemi ile devletin tek güç olması beklentileri 19. yüzyılda Osmanlı sanayisini bitmekle tehdit etmiştir. Sanayisini güçlendirmek isteyen yönetim bu durumu düzeltmek istediği için, loncalar halinde örgütlenen esnaf teşkilatlarını tamamen devreden

⁴² Önsoy, a.g.e., s.57.

⁴³ Ortaylı, a.g.e., s.468.

çıkarması ve Avrupa’da olduğu gibi büyük fabrikalar kurabilmek için esnafı rahat bırakması gerektiğini anlamıştır. Ancak bu sağlanırsa devlet üretimi arttırabilir ve sanayileşme hareketlerine yetişebilir. Bu düşünce yavaş yavaş Osmanlı yöneticileri bakımından kabul edilmiş olsa da, bu düşünceyi hayata geçirmek çok zaman almış ve kolay olmamıştır. En güzel örnek Sanayi Devrimi’nin gerçekleştiği İngiltere olarak görülmektedir. Çünkü İngiltere’de hükümet serbest bir ekonomi sağlamış ve esnafların önünü açmıştır. Serbest ekonomi ile imalat ve üretim sektöründe rekabet sağlanmış ve bu rekabet sonucu büyüyen esnaf, küçük esnafa yaşam alanı vermemiştir. Bunun sonucunda da esnaflar hayatta kalabilmek için her geçen gün daha büyük atılımlar yaparak küçük atölyeleri imalathaneye, imalathaneleri fabrikalara dönüştürmüş ve sanayi devrimine giden en büyük adımlar atılmıştır. Büyüyen fabrikalar için halk, topraklarından ayrılmış ve açılan fabrikalarda işçi olarak çalıştırılmaya başlanmıştır.⁴⁴

Osmanlı Devleti, İngiltere örneğinde olduğu gibi serbest ekonomiye geçiş yapmak istediğinde ise vermiş olduğu kapitülasyonlar nedeniyle bir adım atamamıştır. Sadece kapitülasyonlar değil, yöneticiler arasında yaşanan iç sorunlar da ortak bir karar alınmasına engel olduğu için bir çalışma yapılamamıştır. Karışıklıklar yaşanmasının en büyük nedeni ise ülke yönetiminde ellerindeki kontrol mekanizmalarını kaybetme korkusudur. Kısacası bazı yöneticiler, lonca teşkilatı sayesinde kontrolün tamamen ellerinde olduğu, ancak yetersiz üretim yapılan, sanayi devrimi sonucunda üretimin az gelmesi nedeni ile ticaret yapılamayan sistemi benimsemişlerdir. Ezilen esnaf grubunun bu durum içerisinde dahi ülkeyi kalkındırabileceklerine inanmışlardır. Bu nedenle kontrol altında tutamayacakları, ancak ticaretin gelişeceği, üretimin artacağı ve esnafların bu sıkıntılı durumdan kurtulacağı sanayi oluşumları yerine, lonca sistemini yürütmeyi tercih etmişlerdir.

Buradan anlaşılacağı üzere Osmanlı Devlet yönetiminde yer alan kişilerin, küçük esnafı gözden çıkarıp çıkarmaması durumu sanayi alanındaki gelişmeleri belirlemiştir. Ancak burada ihmal edilen konu, sanayideki gelişmeleri takip eden yabancı ülkelerin üretimi arttırması ile Osmanlı pazarındaki yerleri büyümüş ve dolayısı ile yerli esnaflar kendiliğinden küçülmüş ve yok olmuştur. Bu dönemde

⁴⁴ Halil Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, Dost Kitabevi, Ankara, 2005. s.38.

yapılabilecek en stratejik çözüm, devletin kendi imkânları ile bir fabrika kurması ve işi bilen esnafları bu fabrikada kalifiye eleman olarak çalıştırması olmalıdır. Ancak Osmanlı Devleti içerisinde çıkan anlaşmazlıklar ve kontrolü elde tutma çabası buna engel olduğu için sanayi alanında hiçbir gelişme sağlanamamıştır.

18. yüzyıldan itibaren Sanayi Devriminin gerçekleşmesi ile yaşanan etkiler tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de ezici bir şekilde hissedilmiştir. Bu etkiler hissedilmeye başlandığında 19. yüzyıl itibari ile yönetim yapılması gerekenin farkında olamamıştır. 19. yüzyılın sonuna gelinmiş ancak Osmanlı yöneticileri sanayileşme atılımını gerçekleştirmeye cesaret edememiştir. Osmanlı Devleti'nin sanayileşmesinin önündeki tek engel yöneticilerin kontrolü elinde tutma çabaları değildir. Bundan çok daha vahim olan diğer sebep ise bu dönemde Osmanlı'nın sanayi tesisleri oluşturabilecek ekonomik imkânlarının da bulunmamasıdır. Osmanlı Devleti'nde yönetim ülkenin ihtiyaçlarını görebilse de mevcut yapısı sanayileşme hareketlerine olanak sağlamadığı için lonca teşkilatı ile kontrolü elinde tutmaya devam etmektedir. Fakat görüldüğü üzere lonca teşkilatı ile Avrupa'da yaşanan sanayileşme hareketlerine yetişmek mümkün değildir. Lonca teşkilatının devam ettirilmesi ile sanayide gelişmelere yaşam alanı tanınmıyor, sabit ve katı kuralları ile modern sanayi hareketleri hapsedilmektedir. Bu doğrultuda yapılması gereken, lonca teşkilatını ortadan kaldırarak sanayileşmeye yönelmektir.

1.6. Sanayi Devrimi Öncesi ve Sonrası Osmanlı İhracatı

Osmanlı Devleti'nin Sanayi Devrimi karşısındaki tutumu ortada olduğu için bu devrimden önceki ve sonraki Osmanlı ihracatı arasında niteliksel anlamda bir fark bulunmamaktadır. Osmanlı Devleti Sanayi Devrimi öncesi ve sonrasındaki her iki dönemde de genellikle ham madde ihraç eden bir ülke konumundadır. Ancak bu durum Osmanlı Devleti'nde imalat sanayi sektörünün bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Bakıldığı zaman imalat sanayisi azımsanamayacak kadar üretim yapmaktadır. Ancak ihraç edilen imalat malları, Osmanlı Devleti'nin toplam ihracat miktarı içerisinde çok düşük bir orandadır.⁴⁵

⁴⁵ Ömer Celal Sarc, **Tanzimat ve Sanayimiz**, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

Osmanlı Devleti benimsemiş olduğu iktisadi görüşlerinden dolayı ticaret stratejisinde olabildiğince ihracatı yasaklamıştır. Ticaret zaten devlet kontrolünde olduğu için, devlet istediği zaman müdahale edebiliyor ve istediği ürünlerin ihracatını yasaklayabiliyordu. İhracı yasaklanan malların içerisinde özellikle hububat olmak üzere bazı ihtiyaç maddeleri ve ham maddeler bulunmaktadır. Ancak bu yasaklara her zaman uyulmamakta bazı durumlarda değişiklikler yapılmaktadır. Burada verilen imtiyazın en büyük sebebi ise ticaretin devlet otoritesine bağlı olmasından kaynaklanır. Yasaklar özellikle yöneticilerin tutumuna ve söz konusu olan malın miktarına bağlı olarak bazı durumlarda çığnenmiştir. Eski kaynaklara bakıldığında yasaklı ürünlerin bol olması ya da istenilen kalitede olmaması durumlarında da ihracatın serbest bırakıldığı hatta teşvik edildiğine de rastlanmaktadır.⁴⁶

Osmanlı Devleti, tarım alanlarının çok olması ve verimli arazilere sahip olması nedeniyle temelde bir tarım ülkesidir. Bunun yanında imalat sanayisinde de oldukça başarılı bir süreç geçirmiştir. İhraç edilen ürünlerin özellikle dokuma ürünleri olduğu da görülmektedir. Bu dönemde ve günümüzde her zaman Türk dokuma ürünleri tüm dünyada rağbet gören ürünler olmuştur. Osmanlı Devleti'nde işlenmiş ürün ihracatında dokumacılık sektörü en önemli imalat sanayisini oluşturmaktadır. Kaynaklara göre Türk dokumaları Avrupa ülkelerinde ve özellikle İran'da çok rağbet görmektedir. Türk dokumaları dünya genelinde Anadolu'ya özgü olmaları ve kalitelerinden dolayı alıcıları çok olan ürünler grubuna girmiştir.⁴⁷

Coğrafi konum bakımından oldukça büyük bir alana yayılan Osmanlı Devleti'nde her bölge kendine has bir ürün üretmekte ve bu ürünlerde ürün çeşitliliği sağlamaktadır. Her bölgede bulunan imalathanede kendi bölgesinin ve yöresinin ham maddesi kullanılmakta ve bu bölgeye has ürünler üretilmektedir. Üretim yapan imalathane aynı zamanda kendi bölgesinin ihracından sorumlu tutulmaktadır. Üretilen mallar bölgelerde yer alan panayır tarzı yerlerde sergilenerek halka sunulmaktadır. Bunun yanında fazla olan ürünler yakın bölgelere de dağıtılmakta ve ülke içinde iç ihracat da sağlanmaktadır. İç pazarda talep fazlası olan ürünlerin ihracatına devlet tarafından izin verilirse dış pazara ihracat da sağlanmaktadır.

⁴⁶ Mübahat Kütükoğlu, **Tanzimat Dönemi Yabancıların İktisadi Faaliyetleri**, 150.Yılında Tanzimat, T.T.K, Ankara, 1992. s.23.

⁴⁷ Önsoy, **a.g.e.**, s.15.

Dışarıya ihraç edilen ürünler özel beğenilere göre Avrupa halkına sunulan ürünlerdir. Özellikle İran bölgesinde saraydan gelen talepler oldukça fazladır ve bu konuda İran her zaman Türk dokuma ürünlerinin özel müşterisi konumundadır.⁴⁸ Avrupa ülkeleri Sanayi Devrimi ve sonrası dönemlere kadar Osmanlı dokumalarının en önemli alıcıları konumunda kalmışlardır. 18. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa'ya özellikle pamuklu ve ipekli ürünleri ihracatı büyük oranda yapılmıştır. Kaynaklara göre 1788 yılında Fransa'ya 2,3 livre (o dönemde Lübnan para birimi) değerinde pamuklu bez ihraç edilmiştir. Oldukça büyük bir miktar olan bu ihracat o dönemde Osmanlı için çok önemli bir başarıdır.⁴⁹

Osmanlı Devleti'nde önemli bir ihracat kaynağı olan dokumacılık, köy üretimi ile gerçekleştirilmektedir. Köyde yaşayan halk tarım ile uğraşmanın yanında ihracata yönelik imalat sanayisi için de çalışmaktadır. Her yörenin halkı özellikle kendi yörelerine ait olan ürünlerin üretilmesinde ihraç edilmesinde rol almaktadır. 17. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti kendi içinde ve dış ülkeler bazında önemli ihracat ürünleri yetiştirmektedir. Ancak Sanayi Devriminin gerçekleşmesi ve etkilerinin 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ni olumsuz etkilemesi ile ihracat oranı çok büyük ölçüde azalmış ve nerdeyse bitmiştir. Sanayi Devrimi öncesinde Osmanlı'nın en önemli ihraç kaynağı Türk kültürüne has işlenmiş dokumaları iken, Sanayi Devriminden sonra en önemli ihraç kaynağı ham madde olmuştur. Dokuma konusunda özellikle ileride olan Bağdat'ın renkli tülleri ve Halep'in ipek ürünlerinin imalatında ciddi oranda düşüş görülmüştür.

Kaynaklara göre Sanayi Devrimi öncesinde Halep'te 4000 bin adet tezgah çalışıp 100 milyon kuruş değerinde üretim yapılırken, 1814 yılındaki verilere göre çalışan tezgah sayısı azalmış ve sadece 8 milyon kuruşluk üretim gerçekleştirilmiştir. 19. yüzyıldan sonra ise Osmanlı Devleti, Avrupa'ya kaliteli ve işlenmiş dokuma ürünler yerine bu ürünlerin ham maddesini ihraç eden bir ülke konumuna gelmiştir. Ülke içerisinde üretim yapan küçük işletmeler ürün işlemek ve dokumak yerine, ellerindeki ham maddeyi dünya pazarına ihraç etmeye başlamışlardır. Ham maddeyi bu şekilde karşılayan Avrupa ülkeleri ise ithal etmiş oldukları bu ham maddeyi

⁴⁸ Donalt Quataert. **19.Yüzyıla Genel Bakış, Islahatlar Devri 1812-1914**. H. İnalcık, Editör D. Quataert, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2. Cilt içinde, Eren Yayınevi, İstanbul: 2004, s.885-1041.

⁴⁹ Sarc, **a.g.e.**, s.87.

oldukça basit bir şekilde seri üretime geçirerek, üretilen tüm malları dünya pazarına ihraç etmeye başlamışlardır. Bu süreçten sonra Osmanlı Devleti Batı emperyalizmine boyun eğerek ham ve yarı mamul madde ihracatçısı olarak çok uzun yıllar üretime neredeyse ara vermiştir.⁵⁰

Özellikle 1815-1820 yıllarında Sanayi Devriminin etkileri Osmanlı topraklarında görülmeye başlamış ve bu süreçte Osmanlı imalat sanayisi büyük bir çöküş yaşamıştır. İmalat sanayisi hızlı bir şekilde durma noktasına gelirken mamul madde ihracatı durmuş, ham madde ihracatı da bir o kadar artmıştır. Bunun sonucunda da Osmanlı imalat sanayisi sadece dış pazar ihracını değil, ham maddenin ülke dışına çıkmasından dolayı iç pazardaki ihracı da azalmıştır. Bu dönemde özellikle Manchester fabrikalarının seri üretimi ile başlayan pamuklu ürün üretimi karşısında, Osmanlı sanayisinin temelini oluşturan pamuklu ürün imalatı rekabet edememiş ve ithalat miktarı artmaya başlamıştır. 19. yüzyılda ithal edilen ürünlerin çok önemli bir kısmı Avrupa ülkelerinden mamul alınan ürünlerden oluşmaktadır. İthal edilen ürünler arasında; pamuklu, yünlü ve ipek dokuma ürünler, askeri malzemeler, kalay, demir ve çelik ham maddesi, şeker, çay, kahve gibi gıda ürünleri bulunmaktadır. Bunlara karşılık ihraç ettiğimiz ürünler ise; pamuk, yün, ham ipek, tiftik yünü ham maddeleri ve yiyecek ürünlerden hububat ürünleri, tütün, üzüm, incir, meşe palamudu, meyan kökü, afyon ve bazı çeşitli ürünlerden oluşmaktadır.⁵¹

Sanayi Devrimi ile üretim alanında kendini hızla değiştiren ve yenileyen Avrupa'nın seri üretime geçmesi, Osmanlı Devleti'nin sadece ihracat miktarını değil iç piyasadaki tüketimini de olumsuz etkilemiştir. Çünkü bu dönemde Osmanlı Devleti'nin bağlı kaldığı ilkeler içerisinde, kendi üreticilerini korumayı kapsayan bir önlem maddesi yer almamaktadır. Bunların yanına bir de Osmanlı Devleti'nin Avrupalı ülkelere vermiş olduğu çeşitli kapitülasyonlar da bulunmaktadır. Bu kapitülasyonlar ile Osmanlı iç pazarı tamamen Avrupa malları ile dolmuş, yerli üretici ezilmiştir. Yani "Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda geçirdiği sosyal ve ekonomik değişikliğin istikametini ve durumunu uluslararası ticaret tayin etti.

⁵⁰ Tabakoğlu, a.g.e., s.223.

⁵¹ Sarc, a.g.e., s. 428.

Osmanlı'da iç ticaretin kıymeti Batı devletleriyle olandan daha yüksekti. Fakat iktisadi değişikliğe tesir eden en büyük faktörler hariçten gelenlerdi.⁵²

16. yüzyıldan sonra Avrupa ekonomilerinde yer alan merkantilist politikalara karşılık Osmanlı ekonomisinde farklı politikalar yürütülmüştür. “Osmanlı toplum yapısında da bu dünya görüşünü benimsemeye çalışan merkantilist bir çıkar topluluğu, Osmanlı Devleti'nin ekonomik sistemi gereği oluşamamıştı. Hatta 19. yüzyılın son çeyreğine kadar ithalatı pahalılaştırmaya yönelik koruma fikrine Osmanlı Devleti'nde rastlanamamıştır”.⁵³ Osmanlı Devleti'nde yürütülen politikalara göre ihracat her zaman kısıtlanmış ancak ithalat yasaklanmamıştır. Ancak seri üretime geçen Avrupa karşısında imalat sanayisini koruyacak tedbirler almak zorunda kalmıştır. Dış ticarete yapmış olduğu ihracatın yanında iç pazarında kaybettiği ihracat ile karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti, aynı dönemlerde yapmış olduğu kapitülasyon ve özel ticaret anlaşmaları ile gittikçe kötüleşen ticari hayatının altında halkın ezilmesine neden olmuştur. Bu nedenle çağın şartlarına göre özellikle imalat sanayi alanında ve yönetimde köklü değişikliklere ihtiyaç duymuştur. Sanayi Devrimi ile güçlenen Avrupa'nın kapitalist sistemi altında ülke içerisinde giderek büyüyen sorunlar, 19. yüzyılın son döneminde Osmanlı imalat sanayisinin çökmesine neden olmuştur. Sayısı oldukça fazla olan imalathaneler bu dönemde seri üretim ile mücadele edememiş ve pek çoğu kapanmıştır. Osmanlı Devleti açısından bu durum telafi edilemeyecek kadar büyük sorunlara neden olmuş ve ülke ekonomisinin kontrolü Osmanlı Devleti'nden verilen kapitülasyonlar nedeni ile Avrupalı ülkelere geçmiştir.⁵⁴

1.7. Osmanlı'da Özel Teşebbüsler

Osmanlı Devleti için özel teşebbüsler dönemini ikiye ayırabiliriz. İlk dönem, devletin idari gücünün yüksek olduğu ve özel teşebbüslere yer verilmeyen dönemdir. İkinci dönem ise, Sanayi Devrimi ile Avrupa sanayisinin güçlendiği, Avrupa sanayisinin ülkeyi işgal ettiği gerçeği ile yüzleşen devletin, işlevsiz kalan bir özel teşebbüs uygulama dönemidir. Osmanlı Devleti çok uzun yıllar ticari ve sınai hayatı

⁵² İnalcık, **a.g.e.**, s. 97.

⁵³ Genç, **a.g.e.**, s. 56.

⁵⁴ Sarc, **a.g.e.**, s.429.

devlet kontrolüne tabi tutmuştur. Sanayi Devrimi öncesi yürütülen bu politika bir süre faydalı olmuştur. Ancak Sanayi Devriminden sonra özel sermayenin teşvik edilmemesi ülkeyi çok zor bir duruma sokmuştur.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar kendi iç pazarına yönelik imalat sanayisi teknolojisi bulunmaktadır. Ancak devlet kontrolünde olan üretim, belirli sınırlar dâhilinde yapılmaktadır. Üreticiler kentlerde ya da köylerde yaşayan halkın ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için bölge meydanlarında pazarlar kurmaktadırlar. Bu pazarlarda ihtiyaç sahipleri ihtiyaçlarını karşılayabilmekte ve iç piyasada ihraç hareketliliğine sebep olmaktadır. Ancak devlet yönetiminin var olan düzeni korumak adına yapmış olduğu sıkı kontroller ile üreticinin kazanç oranı sabit tutulmakta ve üreticinin kazancının belirli bir seviyeyi aşması engellenmektedir. Tüccarlar ve zanaatkârların üretim yapmış olduğu malların fiyatlarını kendilerinin belirlemesi, yönetimin istikrarını tehdit edecek miktarda sermaye biriktirmesine neden olabilir düşüncesi hâkimdir. Zanaatkârlar ve tüccarların her mesleğin standardına uygun üretim yapmasını ve sermaye birikimini önlemek amacıyla kurulan loncalar aynı zamanda yeni üyelerin sınırlandırılması, fiyat standardı, ücret ve kar hadlerini düzenlemektedir.⁵⁵ Devlet, loncalar sayesinde hem üretimi hem de yönetimi kontrol altında tutmuştur. Lonca teşkilatı ve ahilik sistemi ile düzenli, kontrollü sanayi ve iç piyasa oluşturmaya çalışan devlet yönetimi, bir süre başarılı olmuştur. Osmanlı Devleti lonca teşkilatı sayesinde vergilerini düzenli olarak toplamakta ve kimin ne kadar kazandığını ve ekonomik gücünün ne kadar olabileceğini tespit etmektedir. Bu ticari yönetim sayesinde devlet, merkezi otoriteyi koruyabilmekte ancak sermaye birikimine bağlı olan özel sektörün oluşmasına fırsat tanımamaktadır.

Osmanlı Devleti'nin iç piyasada üreticilere bu kadar müdahale etmesindeki en büyük neden, ülke içerisinde yönetimden bağımsız bir gücün bulunmasının ülkenin ve yönetimin geleceği için ciddi bir tehdit oluşturabileceği düşüncesidir. Bu nedenle yönetim bu konuda sert ve sıkı tedbirler almaya çalışmıştır. Uluslararası ve bölgesel ticaretle uğraşan tüccarların denetlenmesi, belirlenen kurallara uymasının sağlanması ve kontrol edilmesi oldukça güç bir durumdur. Ticaretle uğraşan tüccarların ve zanaatkârların denetlenmesinin zorluğundan dolayı bu kimseler önemli

⁵⁵ Halil İnalcık, "İmtiyazat Maddesi", İslam Ansiklopedisi, Le iden, 1179-1189. (1994), Cambridge. 1979. s.58.

miktarda sermaye biriktirme girişiminde bulunmaktadır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde bunun önüne geçmek adına Sultan'ın özel mülke el koyma yetkisi bulunmaktadır.⁵⁶

Osmanlı Devleti'nin sanayi ve ticaret alanında benimsediği bu ilkeler, kuruluşundan Sanayi Devrimine kadar geçen süreçte devletin merkezi otoritesini sağlamasında ve gücünü korumasında faydalı olmuştur. Ancak 18. yüzyılda yaşanan Sanayi İnkılabı ve bunun etkilerinin 19. yüzyılda ancak hissedildiği Osmanlı topraklarında bu ilkeler Avrupa karşısında onu savunmasız ve zor durumda bırakmıştır. Özel sermaye eksikliğinin olması modern sanayi oluşturma teşebbüslerinde başarısız olmasına neden olmuştur. Ülke içerisinde güçlenmesinde korktuğu üretici sınıfı yerine karşısında devletin varlığını tehdit eden sanayi imparatorlukları ile karşılaşmasına neden olan bu ilkeler sadece devletin değil halkın da yaşama mücadelesini tehlikeye sokmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti, üretim alanında modern sanayi gelişmelerini kullanan ülkelere karşılık veremeyecek ve onların ekonomilerine yetişemeyecek kadar güçsüz durumda kalmıştır.

19.yüzyıl itibari ile özel sermayelerin eksikliği hissedilmeye başlanmıştır. Ancak kişisel birikim oluşturulmaya çalışılsa da birtakım sorunlar ile karşılaşmıştır. “Osmanlı tüccarlarının yerini Avrupalı tüccarların alışı, serbest ticaret anlaşmalarının şemsiyesi altındaki Avrupa işlenmiş mallarıyla rekabet edemeyen yerel zanaatların parçalanışı, ayrıca, Avrupa ticarethanelerinin, demiryolu şirketlerinin, bankalarının ve diğer şirketlerin aşırı kâr etmelerini sağlayan siyasi sistemler, yerli sermaye birikimini engellemeye devam etmiştir”.⁵⁷ Osmanlı Devleti'nde çok uzun süre engellenen özel sermaye anlayışından sonra bir şekilde birikim yapabilen kitle de Avrupalı tüccarların karşısına çıkmaya cesaret edememiştir. Devletin bu durumda özel teşebbüs oluşturma çabaları önem kazanmıştır.

Avrupa'nın sanayi gelişimi ve seri üretimi karşısında devletin kendi üreticilerini garanti etmek ve koruma altına almak zorundadır. Ancak bu süreçte alınmaya çalışılan önlemler yetersiz kalmış ve özel teşebbüslere hemen geçilememiştir. Diğer taraftan da Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkelerine vermiş

⁵⁶ Kıray, a.g.e., s.39.

⁵⁷ a.g.e., s. 61.

olduğu çeşitli kapitülasyonlar nedeniyle iç piyasası işgal altında kalmıştır. Özellikle 1820 yılından sonraki süreçte Osmanlı Devleti, Avrupa'nın askeri, siyasi ve iktisadi gücüyle karşı karşıya kalmıştır. Sanayi Devrimi sonrasında küreselleşen dünya düzeninde Osmanlı Devleti'nin de yeni bir sisteme ihtiyacı olduğu kabul edilmiştir. Bu durumdan devleti ancak özel teşebbüsü canlandırmak ve kendi üretimini desteklemek kurtarabilirdi. Devlet yöneticileri arasında fikir ayrılıkları nedeniyle esnafı ve üreticiyi destekleyecek politikalar uygulanamamış, özel teşebbüslerin artması için yapılan bireysel adımlar yeterli olmamıştır.⁵⁸

1.8. Osmanlı Sanayileşme Çabaları

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren bir tarım ülkesi olmuştur ve tarım ülkesi olma durumu günümüze kadar gelmiştir. Ülkenin kendi ihtiyaçlarına yönelik belirli alanlarda imalat sanayisi 18. yüzyıla kadar gelişmiş olsa da, 18. yüzyıl ortalarında Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimi ile birlikte seri üretime geçilen imalat sanayisine Osmanlı Devleti yetişememiştir. 18. yüzyıla kadar kendi ihtiyacını üreten Osmanlı Devleti, sadece belirli ihtiyacı olan ürünleri Avrupa ülkelerinden temin etmektedir. 18. yüzyıla kadar hem imalat sanayisi çalışan hem de ihraç ettiği ürün miktarı sürekli artan Osmanlı Devleti'nde Sanayi Devriminin etkileri 19. yüzyılın başlarına kadar hissedilmemiştir. 19. yüzyılın başlarına kadar Avrupa devletleri ile gerçekleştirilen ticaret belirli düzeylerde devam ettiği için, Sanayi Devriminin Osmanlı imalat sanayisini çökertmesi beklenmemektedir. Ancak 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında Avrupa'nın ticaret hacmi büyür ve Osmanlı iç pazarını işgal eder.⁵⁹

Avrupa'nın konumunu değiştiren Sanayi Devrimi ile birlikte bu dönemde hem askeri hem de siyasi gücü artmıştır. Hem askeri hem de siyasi gücü elinde tutan Avrupa, dünyayı kontrol altına alabilecek güce bu dönemde kavuşmuştur. Osmanlı Devleti, hiçbir döneminde birebir Avrupa devletlerinin sömürüsüne maruz kalmamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerine ticari anlaşmalar ve kapitülasyonlar ile vermiş olduğu yetkiler, Osmanlı pazarında yerli üreticiyi değil

⁵⁸ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 464.

⁵⁹ Sarc, **a.g.e.**, s. 423.

yabancı üreticiyi korumaktadır. Bu nedenle yerli üretici imalat sanayisinde karşılaştığı olumsuz durum ile birlikte siyasi anlaşmalar ile de güç kaybetmiştir. Böyle bir etki karşısında Osmanlı Devleti'nin ekonomisi hızla çöküşe geçmiştir. 1825-1830 Napolyon Savaşları sonrası Sanayi Devrimi ile birlikte gelen kapitalist akım tüm dünya piyasasını alt üst etmiştir. Bu nedenle Osmanlı ekonomisi de kendini çok büyük sıkıntılar içinde bulmuştur.⁶⁰

Yaşanan sıkıntılar ve imalat sanayisinin neredeyse durma noktasına gelmesi ile birlikte Osmanlı yöneticileri, ülke içerisinde yürütülen politikanın değişmesi ve modern sanayi tesislerinin kurulması gerektiğinin farkına varmışlardır. Bu süreçte girilen savaşlarda pek çok yenilgi alınmış, Avrupa karşısında duramayan küçük işletmeler imalatını durdurmuş ve yaşanan ekonomik sıkıntılar her geçen gün artmaya başlamıştır. İçinde bulunduğu durumun farkında olan Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerine ayak uydurabilmek için başta ekonomi olmak üzere, askeri, idari, siyasi alanlarda hızlı bir yenileşme ve dönüşme sürecine girmişlerdir. Bu noktada Osmanlı Devleti'ni sanayileşme hareketlerine yönelten nedenler arasında sanayileşme hareketlerinden sonra güçsüz düşen ordunun ihtiyaçları, modernleşme çabaları ve özellikle 1938 yılında imzalan Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi ile birlikte Avrupa sanayisinin ileride olmasının yoğun bir şekilde hissedilmesi sayılabilir.⁶¹

Osmanlı Devleti de güçsüz kaldığı bu durum karşısında varlığını sürdürebilmek için çeşitli faaliyetlere başlamıştır. Ülkenin hem ekonomik hem de yaşamsal faaliyetler açısından ayakta kalabilmesi için sanayileşme hareketlerine başlanması gerekmektedir. Devlet bu konuda bir takım kararlar almış ve çalışmalara başlamıştır. 1827 yılı ile birlikte sanayi alanında başlayan yeni fabrikalar kurma faaliyetleri 1850 yılına kadar hız kesmeden devam etmiştir. Ancak 1850 yılında fabrika kurma çalışmalarına ara verilmiştir. Bu tarihten sonra devlete ait fabrika kurma çalışmasına ülke genelinde pek rastlanmamıştır. Çünkü bu tarihten önce

⁶⁰ Hüseyin Avni, **Türkiye'de Sanayi İnkişafı**, İstanbul 1937. s.25.

⁶¹ Abdullah Martal, **Osmanlı Sanayileşme Çabaları**, Osmanlı, c.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999. s.63.

kurulmuş olan fabrikaların birçoğu 1855 yılından sonra ithal ürünlerin rekabetine yenik düşerek kapanmıştır.⁶²

Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkelerine göre sanayi alanında geride kalmasının en büyük sebeplerinden biri, lonca teşkilatı üzerinde yapmış olduğu baskılardır. Amacı, Lonca Teşkilatı ile merkezi otoriteyi korumaya çalışıp, esnaf ve tüccarların devlete karşı bir güç oluşturmalarını engellemektir. Merkezi otoritenin sarsılması ihtimali yönetim tarafından önemsendiği için yine sanayileşme hareketlerinde de aynı korku bulunmaktadır. Avrupalı tüccarların ülke ekonomisinde söz sahibi olması, devlet otoritesini sarsan bir etkinliktir. Bu nedenle hızlı bir şekilde sanayileşme hareketlerine başlanmıştır. Sanayileşme hareketleri ile birlikte Osmanlı yöneticileri, otoriterini sağlamlaştıracak ve Avrupalı devletlerin ülkede iç pazardaki etkinliklerini azaltacaktır. Ancak bu süreci çok iyi ve hassas bir şekilde yürütmek, devletin otoritesini sarsmadan ilerlemek çok önemlidir. Burada Osmanlı Devleti merkezi otoritesini sağlam bir sanayi ülkesi olmak için kullanmak istemektedir. Bunun için de sanayileşme sonucu elde etmiş olduğu ekonomik güce dayanarak devletin otoritesini sarsmak için tehdit oluşturabilecek kişi ya da kurumların önüne geçmek istemektedir. Bu bağlamda 1820 yılından itibaren başlayan ancak başarısız ilerleyen sanayileşme hareketlerini bir düzene sokarak yeni ve sağlam girişimlerde bulunmak istemektedir. Osmanlı sanayileşme hareketleri kapsamında yapılan yatırımları devlet tarafından yapılan ve özel sermaye ile yapılan yatırımlar olarak ikiye ayırabiliriz.

Osmanlı Devleti'nde 1820 yılında başlayan sanayileşme hareketleri 1900'lü yıllara kadar devam etmiştir. Hem devlet eliyle hem de özel sermaye ile kurulan fabrikaların işleyişi hız kesmeden sürmüştür. Özellikle devlet eliyle yapılan fabrikaların en temel amacı, ülkenin, ordunun ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamak için ithal edilen ve devlete pahalıya mal olan ürünlerin üretimi gerçekleştirerek, devletin yükünü hafifletmektir.⁶³ Devlet eliyle sağlanmaya çalışılan modern sanayi tesisleri kurma çabası Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan dolayı gittikçe zorlaşan bir hal almıştır. Çünkü devlet eliyle sanayi tesisleri kurma çabası bilgiye ve paraya ihtiyaç duymaktadır. Ancak devlet yöneticileri modern ekonomi bilgisine ve

⁶² Genç, a.g.e., s. 97.

⁶³ İnalçık, a.g.e., s. 255.

ekonomi politikalarına sahip değildirler. Bu nedenle ekonomide liberalizmi benimsemişler, bu doğrultuda da kapitülasyonların ve yeni yapılacak ticaret anlaşmalarının etkisi ile ülkenin iç pazarını tamamen yabancı tüccarlara açmışlardır.⁶⁴

Modern sanayi kurma çabaları başlamadan önce ve başladıktan sonraki süreçte başka ülkelere verilen ticari imtiyazlar, modern sanayi kurma sürecini zorlaştırmıştır. Osmanlı Devleti'nin oluşturmaya çalıştığı modern sanayi kurma sürecinde yaşadığı zorluklar ve sıkıntılar, dış ülkelere çeşitli yardım almasına neden olmuştur. Fabrikaların kurulması için gerekli olan maliyetlerin hesabı, fabrikalarda kullanılacak olan makinelerin kurulum aşaması ve fabrikada içerisinde çalışacak kalifiye elemanlar için Avrupa ülkelerinden destek almıştır. En önemli noktalarda yetkisiz kalan devlet yöneticileri, yabancı çalışanlara olması gerekenden fazla yetki verdiği için fabrikaların yönetimini tam olarak eline geçirememiştir. Bu da üretimde aksamaların olmasına, dolayısı ile uzun vadede devletin zarar etmesine neden olmuştur. Avrupa'dan temin edilen ustaların ve idarecilerin işe alınması çok pahalıya mal olmuştur. Bunun yanında çalışma programlarına müdahale edilememesi ve iş kazalarının çok sık yaşanması devleti büyük bir belirsizliğe itmiştir. Bu nedenle ilk sanayileşme çabaların birçoğu başarısız olmuş ve kapanmıştır. Askeri idaresi altında olan fabrikalar ise ayakta kalmayı başaran fabrikalar arasında olmuşlardır. 1820 yılında Osmanlı Devleti'nin Avrupa tarzı sanayi kurma çabaları istenilen düzeye ulaşamamış ve başarısız olmuştur. Fabrikaların başarısız olmasının altında yatan en temel sebepler ise yönetici ve kalifiye işçi sorunu yaşamaktır.⁶⁵

Devlet sanayileşme sürecinde çoğunlukla kurmuş olduğu fabrikalarda işçi olarak askerleri çalıştırmıştır. Askerlerin fabrikalardaki işlerden anlamaması üretimin başarısız olmasına sebep olmuş ve devleti zarara uğratmıştır. Bu dönemde kurulan fabrikaların aralarında başarılı olanlar ve bugüne kadar isimlerini duyuranlar da bulunmaktadır. Ancak bakıldığı zaman genel anlamda devletin giriştiği sanayileşme hareketlerinde başarı sağlanamamıştır. Sanayileşme sürecinde devlet sadece yönetici ve kalifiye eleman değil işçi sıkıntısı da çekmiştir. Bu nedenle kurulan fabrikalarda sadece askerler değil aynı zamanda hapisanelerde uygun şartlarda olan mahkûmlar

⁶⁴ Karal, a.g.e., s.242.

⁶⁵ Çağlar Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993. s. 275

da çalıştırılmıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere devlet işçi sıkıntısı çekmekteydi. Kurulan fabrikalarda çalıştıracak işçi bulunamamasına ek olarak yerli halkın fabrikalara aşına olmaması ve bu nedenle de üretimin ya yapılamaması ya da üretilen mamullerin kalitesiz olmasına neden olmuştur.⁶⁶

Osmanlı Devleti'nin sanayileşme sürecinde en önemli bir diğer hamlesi, sağlamış olduğu kapitülasyonlar ve özel ticaret anlaşmalarıyla güçlenerek dokunulmaz hale gelen Avrupalı tüccarların rekabeti karşısında ezilen, yine de pes etmeyerek ayakta kalmaya çalışan yerli üreticileri kullanarak sanayileşme hareketlerine devam etmesidir. Devlet bunu loncalar halinde yaşayan ve varlığını sürdürmeye çalışan esnafları birleştirip anonim şirketleri oluşturarak sağlamaya çalışmıştır. Oluşturulan anonim şirketlerle her esnaf grubu bir araya getirilerek üretimlerini, devletin onlara sağlayacağı kolaylıklarla seri üretime döndürerek Avrupalı tüccarlarla rekabet etmesi amaçlanmıştır.⁶⁷

Devlet ilk kurduğu fabrikalarda yaşamış olduğu otorite sorununu tekrar yaşamak istemediği için, bundan sonraki süreçte atmış olduğu her adımda en çok önemsendiği şey merkezi otoritesini sağlamlaştırma düşüncesidir. Bunu sağlayabilmek için de oluşturmuş olduğu şirketleri devlet yönetimine bağlamıştır. Eğer kurmuş olduğu sistem devlete yarar sağlarsa hem Avrupalı tüccarların iç piyasada kurduğu otoriteden kurtulacak hem de yerli esnafları kontrolü altında tutabilmiş olacaktır. Anonim şirketler oluşturma çalışmalarında bazı esnaf grupları tarafından oluşturulan şirketler, devlet tarafından yeterince destek alamadığı için ve yabancı tüccarlara karşı rekabet edemediği için başarısız olmuştur. Bunun en önemli sebepleri arasında devletin şirketlere sermaye olarak vermeyi vaat ettiği parayı ödeyememesi ve şirketlerin iş doğrultusunda çalışacak kalifiye eleman bulamaması gelmektedir. Oluşturulmaya çalışılan ve teşvik edilen şirketler ile esnaflar, devletin içinde bulunduğu zor durum nedeniyle çabalamalarına rağmen, kendi kaderleriyle baş başa bırakılmış olmaları nedeniyle her geçen gün birer birer kapanmışlardır. Burada yaşanan başarısızlık sadece üretim, ithalat ve ihracat alanındaki bir başarısızlık değildir. Sanatını gerçekleştiremeyen esnaf ve zanaatkârlar yeni nesillere

⁶⁶ Keyder, a.g.e., s. 275.

⁶⁷ Avni, a.g.e., s.26.

de sanatını öğretememektedir. Daha da kötüsü işi bilen zanaatkârın ölümüyle, o sanat başka nesillere aktarılamamakta ve zanaatkâr ile birlikte yok olmaktadır.⁶⁸

1820 yılında başlayan sanayileşme çabalarına bir de kalifiye eleman eksikliğini gidermek için alınan önlemler eklenmiştir. Bu doğrultuda kalifiye işçiler yetiştirmek için Sanayi Mektepleri adı verilen okullar açılmıştır. Bu okullarda yetişen elemanlar, bizzat yeni kurulacak sanayi tesislerinde çalıştırılarak yetiştirilmiştir. Bu dönemde özellikle Mithat Paşa'nın Tuna valiliği görevinde kendi bölgesinde Islahhane adı ile açmış olduğu sanat okulları etkili sonuçlar vermiştir. Burada görülen yarar doğrultusunda eğitim çalışmaları hızlanmış ve yeni denemelere başlanmıştır. Islahhane adı verilen bu okullara dili ve dini önemsenmeden yoksul ve kimsesiz çocuklar alınmıştır. Çocuklara okuma yazmanın yanında, hesap, dokumacılık, terzilik, kunduracılık, demircilik gibi meslek eğitimleri verilmiş ve kalifiye elemanlar yetiştirilmiştir. Bu eğitim kurumlarının ülkeye sağlayacağı yararlar düşünülerek başka bölgelere de benzer sanayi mektepleri açılması kararı alınmıştır.⁶⁹

Kurulan sanayi mekteplerinde Osmanlı Devleti özellikle kimsesiz çocukları eğitmek istemiştir. Çünkü eğitim alan çocuklar hem iş sahibi olacak hem de devletin kalifiye eleman ihtiyacı azalacaktır. Sanayi mekteplerinde cinsiyet gözetilmeksizin hem kız hem de erkek öğrenciler için eğitim verilmektedir. Kız teknik öğretimi alanında ilk girişim, 1859'da İstanbul'da açılan ve kadınlara mahsus sanayinin öğretildiği, Cevrî Kalfa Mektebi'dir. Aynı zamanda ıslahhaneye benzer şekilde, Mithat Paşa tarafından Rusçuk bölgesinde, yetim kızlar için açılan dikim atölyesini de pratik kız sanat okulu saymak gerekmektedir.⁷⁰ Eğitim için kurulan ıslahhanelerin masrafları için halkın yardım ve bağışları kabul edilmektedir. Bunlar dışında okullara ait gayrimenkullerin gelirleri, mahkemelerde görülen davalardan alına harçların hisseleri ve öğrencilerin imal ettiği mal ve ürünlerin gelirleri de yine bu okulların masraflarını karşılamak için kullanılmaktadır.⁷¹

⁶⁸ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006. s. 466.

⁶⁹ Bayram Kodoman, **Tanzimat'tan2. Meşrutiyete Kadar Sanayi Mektepleri**, Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara, 1980. s. 150.

⁷⁰ Kodaman, **a.g.e.**, s.283.

⁷¹ Önsoy, **a.g.e.**, s.117.

Sanayileşme hareketlerinde önemli bir yere sahip olan sanayi mektepleri ilk önce 1868 yılında İstanbul'da açılmış, sonra Diyarbakır, Şam, Bursa, Kastamonu, Selanik, Bağdat ve Konya gibi büyük şehirlerde de yavaş yavaş açılmıştır.⁷² Bu dönemde Osmanlı Devleti, kurulan sanayi mekteplerinin gayrimenkullerinden belirli oranlarda vergiler alıyordu. Alınan vergiler bazı kimseler tarafından olumsuz karşılanmıştır. Sanayi mekteplerinin ilk kurulduğu dönemlerde, eğitim verecek öğretmen eksikliği ve okulların masraflarının karşılanamaması gibi olumsuz durumlardan dolayı mekteplerden istenen verim alınamamıştır. Bu süreç 1894 yılına kadar bu sorunlarla devam etmiş ve öğrenci sayılarında zamanla ciddi oranda azalmalar görülmüştür. Temelinde güzel bir proje olan sanayi mekteplerinin, birçok yönetici tarafından başarısızlık ile sonuçlanacağı düşüncesi hâkim olduğu için destek alınamamıştır.⁷³

I. Dünya Savaşı'na kadar sanayi mekteplerinin durumu devam etmektedir. Savaşa kısa süre kala Almanya'nın destek vermesi ile sanayi mektepleri yeniden hayat bulacaktır. Bu süreçte Alman fabrikalarında 12 ile 18 yaş aralığındaki 10 bin öğrencinin çalıştırılması üzerine yapılan anlaşma da bu doğrultuda önemli bir adımdır.⁷⁴ Osmanlı Devleti'nin uygulamalarında Sanayi mektebi uygulaması çok geç kalınmış bir uygulama olmuştur. Osmanlı Devleti'nde sanayileşme hareketleri sürecinde, devlet tarafından kurulan fabrikaların birçoğu Avrupa'dan getirilen yabancı mühendisler tarafından inşa edilmiştir. Yabancı yöneticiler tarafından kontrol edilen bu fabrikaların çalışanlarının bir kısmı da yabancıdır. Bu nedenle fabrikaların birçoğu başarılı olamamış ve devlet için ağır bir yük haline gelerek kısa bir süre sonra kısmen faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmışlardır. Osmanlı Devleti, devlet eliyle sanayileşme çabalarından beklenen sonucu alamadığı için son umudu olan özel teşebbüslere yönelmiştir. Osmanlı Devleti'nin daha önceki dönemlerde izlemiş olduğu ekonomi politikalarından ötürü şahsi sermaye birikimi yapılamamıştır. Bu sebeple ülke genelinde neredeyse hiç kimsenin elinde büyük bir sermaye birikimi yoktu.⁷⁵

⁷² Önsoy, a.g.e., s. 289.

⁷³ a.g.e., s. 290.

⁷⁴ Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum, 1908-1950: Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1995. s. 201.

⁷⁵ Sarc, a.g.e., s. 497.

Osmanlı Devleti'nde elinde sermaye barındıranların büyük bir kısmı gayrimüslimlerdir. Gayrimüslimler de elde ettikleri sermayeyi Avrupalı tüccarların, Osmanlı Devleti'ndeki temsilcileri olarak onların mallarını ülke geneline yayarak hatta bu malların satışını sağlayabilmek için dükkânlar açarak biriktirmişlerdir. Bu iş onlar için çok kârlıdır. Böylesi kârlı bir işi bırakıp sonu bilinmeyen bir işe girmemeleri uygundur. Üstelik Osmanlı Devleti'nin sanayileşmesi onların hiçte işine gelmezdi. Çünkü var olan sistemde onlar istedikleri yeri almış ve büyük bir güce ulaşmışlardır. Devlet, özel teşebbüs aracıyla girişilen sanayileşme çabalarını kanunlar hazırlayarak ve uygulayacağı hükümleri kanunlara bağlayarak ciddi bir atılım gerçekleştirmek istemektedir. Yönetim, özel sektörün gireceği işlerde, kuracağı fabrikalarda desteğini kanunlarla göstermektedir. Bu şekilde, devlet desteğini arkasına alacak üreticinin, sanayi tesisleri kurma işine gönül rahatlığıyla gireceği düşünülüyordu. Devlet sadece yerli sermayedarlara değil, aynı zamanda yabancı sermayedarlara da ülkede yatırım yapmaları için fırsat vermiştir. Dokuma sanayisinin ülkede gelişmesi ve yaygınlaşması için devlet, (1278) 1863 tarihli nizamnamesinde yerli tezgâhlarda üretilen malların on, yabancı tezgâhlarda üretilen malların ise beş yıllığına gümrük ve damga vergilerinden muaf olacaklarını ve özel teşebbüslere yönelenlere de teşvik kredisi vereceğini belirtmiştir.⁷⁶

⁷⁶ Kıray, a.g.e., s. 49.

2.BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE DEVLET FABRİKALARI

2.1. Klasik Dönemden Fabrikaların Kurulması Sürecine Geçiş

Osmanlı Devleti'nde üretim, ekonomik sistemin merkezinde bulunmaktadır. Oluşturulan ekonomik sistem Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısında İstanbul başta olmak üzere tüm halkın ihtiyaçlarını ucuz, kaliteli ve ihtiyaç kadarını karşılama amacı taşımaktadır. Genel anlamda Osmanlı'nın tarım toplumu olduğu ve sanayileşmeden uzak olduğu fikri bulunmaktadır. Ancak bu görüş doğru değildir. Bu görüşün ortaya çıkmasındaki en büyük neden Sanayi Devrimi sonrasındaki Batı tarzı üretim sistemleri ile Osmanlı üretim sistemlerinin karşılaştırılmasından kaynaklanmaktadır. Aslında klasik anlamda sanayi üretimi loncaların takibiyle şehirlerde, bazı zanaatkârların sahip olduğu makine ve atölyeler aracılığıyla kırsal kesimde özellikle imalat sektöründe üretim yapılmaktadır. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin dış ticaret hacmi, devlet içerisindeki üretimin %2-3'ü oranını aşmamaktadır. Devletin kendi içindeki bölgeler arası ticaret ile Rusya ve Mısır ile aralarında yapılan ticaret hacmi toplamı oldukça yüksektir. Orta ve Batı Avrupa ile olan ticaret hacminden Rusya ve Mısır ile yapılan anlaşma hacmi çok daha büyüktür. Ancak bu durum 19. yüzyıl itibari ile değişmiştir. Bu dönemden sonra Osmanlı ekonomisinde tarımsal mallar ihraç edilmiştir. Bunun yanında mamul mallar ve bazı gıda malları da ithal edilmeye başlanmıştır.⁷⁷

Osmanlı pazarları, batılı devletlerin sanayi ile üretilen malları ile tanışmadan önce yeterli kapasitede üretim yapmaktadır ve çok önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Osmanlı pazarı, Avrupa'nın seri üretim sanayi malları ile tanıştıktan sonra, 1838 yılında yapılan Balta Limanı Ticaret Anlaşması ile yabancı sanayi ürünlerine açık duruma gelmiştir. Bahsedilen değişimlerin ve gelişimlerin Osmanlı Devleti'ndeki en önemli sonucu reform hareketlerinin, yönetimin dikkatini çekmesi olmuştur. Değişim için bahsedilen reform hareketleri özellikle Tanzimat ile birlikte sistematik bir şekilde birçok alana sirayet etmiştir. Özellikle askeri, ekonomik, siyasi,

⁷⁷ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme: 1820-1913**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005. S.12.

sosyal ve kültürel alanlardaki etkisi oldukça büyük olmuştur. Ekonomi alanındaki dönüşümler en önemlileri olmuştur. Avrupa’da yaşanan Sanayi Devrimi’nden sonra ithal edilen malların Osmanlı Devleti’nin pazarlarını doldurmasıyla Osmanlı yerli üreticisinin malları ile Batının seri sanayi üretimi malları arasındaki makas gittikçe büyümüştür. Bu dönemde siyasi ve askeri açıdan güç kaybeden Osmanlı Devleti, ekonomik alanlarda yaşamış olduğu güç kaybını da göz önüne alarak yenileşme politikaları arayışına girmiştir. Bu politikaların içinde en önemlileri üretim alanındaki dönüşümleri içermektedir ve sanayileşme çabalarını gerektirmektedir.⁷⁸

19. yüzyıl Osmanlı’sının nüfusu 25-32 milyon arasında tahmin edilmektedir ve bu nüfusun çok büyük bir kısmı tarım ile ilgilenmektedir. Özellikle kırsal kesimde yaşayan halkın tarım ile uğraşmasının yanında imalat sektöründeki etkisi de oldukça büyüktür.⁷⁹ Osmanlı Devleti’nin sanayileşme süreci Tanzimat sonrası döneme bakılarak pek çok eleştiriye maruz kalmaktadır. Ancak resmi kayırlar gösteriyor ki 1700’lü yılların ilk çeyreğinde Polonya’dan iş bilen ustalar Bursa ve Selanik şehirlerinde getirilerek sanayileşmiş dokuma atölyeleri kurulmuştur. Bu atölyeler ilk sanayileşme hareketlerine örnek olarak gösterilebilir.

Klasik Osmanlı döneminde ordu ve saraya hizmet etmek için kurulan Ehl-i Hiref Teşkilatı zamanla gelişip makineleşerek ve tekrar yapılanarak Kârthane-i Amire ve sonrasında Fabrika-i Hümayun adını almıştır.⁸⁰ Bahsi geçen hizmet alanlarının kuruluşundan itibaren amacı bulunmaktadır. Bu amaç ordu ve sarayın giyim ihtiyacının yanında ayakkabı ve bazı savaş malzemeleri gibi ihtiyaçlarını gidermeye çalışmaktır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti’nde üretimin 16. yüzyıldan itibaren başta ordunun ihtiyaçlarını karşılamak olmak üzere farklı birçok konuda çeşitli üretimlerin yapıldığı bilinmektedir. Ancak Batılı devletlerin yaşadığı Sanayi Devrimi’nin Osmanlı Devleti üzerindeki etkilerinin ortaya çıkması ile birlikte Osmanlı Devleti sanayileşme hareketlerini politika olarak benimsemiştir. Kaynaklara göre, Osmanlı Devleti’nin ticari ve ekonomik bakımından yaşadığı gerileme sürecini düzeltebilmek için birçok önlem almaya çalışmıştır. Alınan önlemler özellikle 19. yüzyılın ilk

⁷⁸ Pamuk, a.g.e., s. 16.

⁷⁹ Bruce McGowan, **Ayanlar Çağı**. Suraiya Faroqhi, Bruce McGowan, Donald Quataert, Şevket Pamuk Edit., Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914 C. 2. Eren Yay., İstanbul 2006, s. 759-884.

⁸⁰ Nevra Ertürk, “**19.Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümayunlar**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2008. s.18.

çeyreğinden sonra sistematik bir şekilde sanayileşme çabalarının olduğunu göstermektedir.⁸¹ Osmanlı Devleti bu dönemde mali sıkıntıları bulunan bir devlet durumundandır. Bu dönemlerde kayıtlara göre 600 milyon kuruş tutarındaki yıllık gelirlerinin yaklaşık %20'ye yakın kısmını sanayileşme hareketleri için ayırarak çeşitli fabrikalar kurmaya başlamıştır. Sanayileşme hareketlerine bu kadar önem vermesinin nedeni ise Batı ile arasında oluşan sanayileşme açığını kapatmaktır. 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren 1860'lı yıllara kadar devam ettiği bilinen sanayileşme hareketleri ile birçok devlet fabrikası (Fabrika-i Hümayun) kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin sanayileşme hareketlerinin ilk meyveleri pazarlardaki taleplerden uzak, maliyet kaygısı bulunmayan, devletin başta ordu ve saray ihtiyaçları için olan siparişlerini karşılamak için yapılan üretimlerden oluşur. Bu tür üret şeklinin 17. yüzyıl Fransa'sında yaşanan ve bir çığır açan Colbert'in girişimleri ile benzerlik gösterdiği düşünülmektedir. Yine aynı dönemlerde Alman şehirlerini kasıp kavuran merkantilizmin ve Kameralizmin devletçiliğinde görülen çabalara benzerliğine vurgu yapılmaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki sanayileşme sürecini kaynaklar genellikle 19. yüzyılın başından 1826'ya kadar olan dönem olarak göstermektedir. Bu dönemi genellikle 1826-1870 ve 1870- 1914 dönemleri olmak üzere üç dönemde inceleyeceğiz. Bakıldığı zaman özellikle 1870 yılına kadar geçen ilk iki dönemde fabrikalaşma süreci devletin elindedir. Bunun en büyük nedeni ise devletin yürütmüş olduğu politikadır.⁸²

2.2. Fabrikaların Kuruluşu

2.2.1. 1826 Öncesi Dönem

Osmanlı Devleti'nde yoğun fabrikalaşma süreci 1826 yılında başlamıştır. Ancak daha öncesinde İstanbul ve civarında fabrikalar kurulmuştur ve bunların neredeyse tamamı devlet inisiyatifiyle yapılmıştır. Tarihsel sürece bakıldığında 1505 yılında Tophanenin kuruluşundan itibaren ordunun ihtiyacını karşılamak üzere ülke içerisinde çeşitli fabrikaların varlığı bilinmektedir. Özellikle Bakırköy Barut Fabrikası, Zeytin Burnu Silah Fabrikası, Hendek ve Biga'da bulunan kereste

⁸¹ Quataert, a.g.e., s. 917.

⁸² Quataert, a.g.e., s. 917.

fabrikaları, Karaağaç Tapa Fabrikası buna örnektir.⁸³ Ordu için malzeme üretmeyen fabrikaların çoğu dokumacılık üzerine yoğunlaşmıştır. Sadrazam Sami Paşa tarafından 1704 yılında Bursa'da yaptırılan dokuma atölyeleri, Damat İbrahim Paşa tarafından Selanik'te 1712-1714 yıllarında yaptırılan dokuma atölyeleri bulunmaktadır. Daha öncesinde kurulan dokuma atölyeleri yünlü kumaş üzerine çalışırken, 1716 yılında Sakızlı'daki dokumacıların desteği ile ipekli kumaş imalathanesi kurulmuştur. Burada üretilen malların önceliği sarayın ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Sarayın ihtiyaçları karşılandıktan sonra üretilen mallardan artan ürünler, İstanbul Bedesten çarşısında satışı sunulmuştur.

Dokumacılık işinden başka kâğıt, boya, porselen, tütün, yelken ve şişe imalatı yapılabilmesi için devlet tarafından bazı işletmeler kurulmuştur. Ancak bu dönemde kurulan tüm fabrikaların mülkiyeti kişi üzerine değil devlet üzerinedir. 1730'lu yıllara bakıldığında devletin askeri olan yeniçerilerin üniformalarının dikiminde Selanik bölgesinden gelen Yahudilerin payı oldukça büyüktür. Özellikle Karadeniz ve Ege belgelerinde donanma için yapılacak gemilerin yapımında kullanılacak olan kerestelerin üretimi sağlanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşme kaygılarının başladığı dönem bu nedenle 18. yüzyıl sonrası olan dönemdir. Bu bağlamda kaynaklara bakıldığında Osmanlı Devleti'nin sanayileşme amacıyla fabrikalar kurmaya başladığı dönem, 1790-1804 yılları arasındaki döneme denk gelmektedir. Bu dönemde sanayi çalışmaları III. Selim ile başlamaktadır.⁸⁴

2.2.2. 1826-1870 Dönemi

1826 yılından önceki süreç yukarıda değinildiği gibi belirli sanayi çalışmalarının yapıldığı dönemdir. Ancak 1826-1870 yılları sanayileşme bakımından en çok devlet fabrikası kurulan ve çalışmalar yapılan dönemdir. Bu dönemin bir önceki dönemden farklı olmasının nedeni, devletin Avrupa devletlerinde olduğu gibi mekaniğe dayalı imalat çalışmalarını ülkeye getirip yeni fabrikalar kurmaya başlamasıdır. 1826 sonrası yoğunlaşan fabrikalaşma sürecinde amaç, devletin ihtiyaç duyduğu malları Batı tipi seri üretim ile üretmek ve sanayileşme sürecine uyum

⁸³ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970. s.64.

⁸⁴ McGowan, a.g.e., s. 842.

sağlamaktı. Avrupa tipi üretim sistemlerine geçilmek istenmesinin fabrikalaşma girişiminde önemli bir etken olduğu bilinmektedir.⁸⁵

Osmanlı Devleti'nin bu dönemde fabrikalaşma sürecinin en önemli gerekçeleri arasında ekonomik nedenler bulunmaktadır. Bu ekonomik nedenlerin başında ordunun askerî ihtiyaçların ülkedeki yerli fabrikalar ile üretiminin yapılması ve tasarruf edileceği düşüncesi gelmektedir. Diğer bir ekonomik neden ise yurt dışına yapılacak olan ticaretlerle gidecek akçenin dâhil-i memalikte yani ülke sınırları içinde kalması ile devlete gelir sağlayacağı ve ülkenin sanayileşme sürecinde önemli bir potansiyel sağlayacağı düşüncesidir. Sanayileşme sürecinde, özellikle sınai eğitimin ülke içindeki kurumlar tarafından sağlanmasına da özen gösterilmiştir. Bunun için Avrupa devletlerinden ustalar getirilerek yeni teknolojik sanayi ürünlerinin yapılmasında kullanılan makinaların kullanımındaki tekniklerin yerli işçi ve ustalara öğretilmesine büyük önem verilmiştir. Yeni kurulan fabrikaların istenilen amaçları gerçekleştirebilmesi doğrultusunda fabrikadan çıkan tüm ürünlerin öncelikle devlet tarafından satın alınması zorunludur. Sonrasında destekleme sağlanması amacıyla fabrikaların alacağı makine, araç ve gereçler için iç ve dış hiçbir vergi alınmaması kararı alınmıştır. Bunun dışında çalışan işçi ve ustaların askerlikten muaf tutulması toplum tarafından talep gören bir istek olmuştur. Fabrikalardaki çalışanların içinden başarılı bulunanların çeşitli ödüllerle teşvik edilmesi ve diğer çalışanların özendirilmesi gibi çeşitli teşvik uygulamaları bulunmaktadır.⁸⁶

Bu dönemde Osmanlı sanayileşmesinin başlangıç hareketi olarak kabul edilen en önemli yatırım 1827 yılında yapılmıştır. Bu yatırım Eyüp'te kurulan iplik bükme fabrikası olmuştur. Yakın dönemlerde İstanbul Beykoz'da tabakhane fabrikasının yanında çizme fabrikası da kurulmuştur.⁸⁷ Sonraki yıllarda, 1835'de, Kadırga'da elle yapılan başlık yani fes imalatının bulunduğu yere sanayi ürünü olacak ve makine üretimine geçilen yeni bir fes fabrikası kurulmuştur. 1836 yılında günümüzde Bulgaristan'ın sınırları içinde olan İslimiye'de (Sliven) bir yün bükme ve yünlü kumaş dokuma fabrikası kurulmuştur. Sanayileşme hareketi ile gelen yenileşme süreci Tophane bölgesinde ve Dolmabahçe'de yer alan top ve tüfek imalatlarının

⁸⁵ Önsoy, a.g.e., s. 42.

⁸⁶ Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları". H. D. Yıldız Edit, 150. Yılında Tanzimat. Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992. s. 242.

⁸⁷ Quataert, a.g.e., s.1011.

yerine buharlı makinelerin kurulması ile uzun bir süre devam etmiştir. Kurulan fabrikaların neredeyse tamamını Avrupa devletlerinin geliştirdiği teknolojik makinaların yeni kurulan fabrikalarda kullanılabilmesi için devlet tarafından karşılanmıştır. Hükümetin desteklediği ve fabrikalar kurmaya devam ettiği süreç 1840'larla 1850'ler arasında devam etmiştir. Kurulan fabrikaların içerisinde İstanbul'un batısında yer alan demir dökümhanesi en önemlisidir. Bunun dışında iplik bükme, torna tesviye, dokuma, matbaa ve tersanenin bir arada bulunduğu bir sanayi parkının yapılmıştır. Aslında bakılacak olursa Zeytinburnu Sanayi Parkı'nda daha önceden kurulmuş olan barut fabrikası da bulunmaktadır. Aynı dönemlerde Balıkesir ilinde ordunun askeri ihtiyaçlarını karşılamak için kumaş üreten bir fabrika kurulmuştur. 1840'ların ortasında yine aynı dönemlerde Bağdat'ta barut fabrikası kurulurken, Bursa ilinde de yeni teknolojiye uygun makineler getirilerek bir ipek bükme fabrikası kurulmuştur.⁸⁸

Bu dönemde kurulan fabrikalar içerisinde Hereke, eski ismiyle Makrıköy yeni ismiyle Bakırköy ve İzmit'te kurulan devlet fabrikalar en çok bilinen fabrikalardır. 1843 yılında Hereke Fabrikası'nda 50 pamuklu, 25 ipek canfes tezgâhı kurularak üretime başlanmıştır. Bu fabrikaya 1850'de ipekli dokuma bölümüne 100 adet jakarlı el tezgâhı da eklenerek işler büyütülmüştür. 1891 yılına kadar Hereke Fabrikasında ipek kumaş üretimi yapan bölüme, Manisa ve Sivas illerinden işi bilen ustalar getirilerek halı imalatına da başlanmıştır. Yine aynı dönemde 1850 yılında İstanbul Bakırköy'de el dokumacılığı ve basmacılık yapılmak üzere özel teşebbüs sağlanarak kurulan fabrika, 1860'dan sonra faaliyetini sürdüremediği için durdurulmuştur. Bu nedenle ilk olarak Hazine-i Hassa'ya devredilen fabrika 1867 yılından sonra da Harbiye Nezareti'ne devredilmiştir. Devir yapıldıktan sonra ismi değişen fabrikanın yeni ismi Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriyye Bez Fabrikası olmuştur. Yeni düzene göre bu fabrikada ordu için çeşitli alanlarda ve üniforma konusunda üretim yapmıştır. 1845 yılında Abdülmecid döneminde İzmit Fabrika-i Hümayunu kurulmuştur. Fabrikanın ortalama bir yıllık imalatı 60 bin festir. Bunun dışında bir yılda 192 ton yünlü dokuma yapılmaktadır ve fabrikada 60 ton kadar da tiftik işlemiştir. Fabrika bu dönemde imalatının tamamını orduya vermiştir ve 1910'da

⁸⁸ Quataert, a.g.e., s. 1006.

yenileşme süreci geçirerek büyütülmüş ve yenilenmiştir.⁸⁹ 1850 yılında devlet fabrikalarında 5 bin işçiye yakın çalışan bulunmuştur. Bu dönemde özel teşebbüsler ile de kurulan fabrikalarda olmuştur. Resmi kayıtlara göre örneğin 1847-1868 yılları arasında sadece Bursa ilinde buharla çalışan 21 tane ibrişim fabrikasının kurulduğu bilinmektedir.⁹⁰

2.3. Fabrikaların İdare Tarzı

Osmanlı Devleti'nin işletmecilik anlayışı göz önüne alındığında birçok alanda Avrupa başta olmak üzere Batı ülkeleri ile önemli ölçüde farklılıklar taşıdığı ortadadır. Bu farklılığın temelindeki dayanaklarından biri elbette Osmanlı'nın, hatta modern Türkiye'nin, din, kültür ve düşünce açısından Batıdan önemli ölçüde farklılıklar bulundurması olarak gösterilebilir. Osmanlı Devleti'nin kendine özgü ekonomik sistemi içerisinde uzun dönemler boyunca güçlü bir yapı sergilediği görülmektedir. Ancak 18. yüzyıldan itibaren Sanayi Devriminin de etkisiyle önemli ölçüde Avrupa etkisine girmiş bulunsa da, güçlü bir şekilde varlığını sürdürmesine yardımcı olan üretim ve örgütlenme biçimlerinin temellerine inildiğinde bu özgünlük daha kolay anlaşılacaktır. Özellikle kurmuş olduğu lonca teşkilatı ile tek başına oluşturduğu kurumsal yapıdaki normların da özgün işletmecilik ve ticaret anlayışlarının şekillenmesinde önemli rolü olduğu söylenebilir. Ancak bu özgünlüğün özellikle işletmecilik anlayışındaki farklılaşmayı hangi yönlerden etkilediğini açıkça değerlendirmek, mevcut veriler ile oldukça zor görünmektedir. Çünkü bu alanda yeterli kaynağa erişilememiştir.

Osmanlı'da sürdürülen üretim faaliyetleri üzerinde 18. yüzyıl sonlarında Fransız, 19. yüzyıl sonlarında ise Almanların etkisinin olduğu literatürde oldukça sık vurgulanmaktadır. Yabancı uzmanların çalıştırılması konu olduğunda ise İngilizler başta olmak üzere birçok Avrupalı ülkeden (Almanya, Fransa, Belçika, Avusturya, İtalya) ve Amerika'dan uzman geldiği kaynaklarda belirtilmiştir.⁹¹ Bunlar daha çok

⁸⁹ Vedat Eldem, **Osmanlı Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1994. s. 119.

⁹⁰ **a.g.e.**, s. 1012.

⁹¹ Rahmi Deniz, Yaşar Bülbül, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Teknoloji Transfer Yöntemi Olarak Yabancı İşgücü İstihdamı**, Tülin Aren Armağanı, Edit İshak Keskin, Muhammet Hanefi Kutluoğlu, Sevil Pamuk, Pamuk Yay., İstanbul 2009. s. 201.

ilgili sistemi çalıştırmakla sorumlu mühendis yönetici, mühendis, ustabaşı seviyesindeki çalışanlardır, yerli personel ise daha çok işçi olarak çalışmakta, bazı örneklerde sonradan ustalık kazandıkları kaynaklarda görülmektedir.⁹²

19. yüzyıl Osmanlısında sanayileşme hareketleri kapsamında kurulan devlet fabrikalarında yönetim ve çalışan yönetimi anlayışına ilişkin çalışmalar incelenmiştir. Kurulan bu devlet fabrikaların önemli bir kısmındaki yöneticilerin Batı ülkelerinden geldikleri gerçeğinden hareketle, batı tarzı anlayışların daha güçlü olabileceği düşünülmektedir.⁹³ Ancak literatürde devlete ait fabrikaların yönetim kademelerinde yerli çalışanlardan da, özellikle gayr-i Müslim vatandaşların yer aldığı vurgulanması, yerli çalışan anlayışlarının da çeşitli uygulamalarla sağlanmaya çalışıldığı düşünülmektedir. Ancak orta ve uzun vadede başarılı işletme ve fabrika oranının azlığı, ilk başlarda Batıdan transfer edilen çalışanlar neticesindeki anlayış ve uygulamaların sorgulanmasına ve yerel bilginin de kullanımıyla yönetime ilişkin melez/eklektik bir anlayış/uygulama havuzu oluşmasına sebep olmuş olabilir.⁹⁴

Osmanlı Devleti'nde sanayileşme hareketleri 19. yüzyılın başlarına denk gelmektedir. Avrupa'da 18. yüzyılın ortasında gerçekleşen Sanayi Devrimi ile seri üretime geçilmiş ve dünya pazarına yeni ürünler çıkarmıştır. Osmanlı Devleti'nde Sanayi Devrimi'nin etkileri ancak 19. yüzyılın başlarında hissedilmiştir. Ancak sadece Sanayi Devrimi'nin etkilerinin geç hissedilmesinden dolayı değil, o dönemde devlet yöneticilerinin sergilemiş olduğu tutumlardan dolayı da sanayileşme hareketleri gecikmiştir. Bunun en büyük sebebi devlet yöneticilerinin ülke içerisindeki her şeyde olduğu gibi ticaret hayatını da merkezi otoritesi altına almak istemesidir. Bu nedenle kurmuş olduğu lonca teşkilatı halkın içinden çıkan esnaf, tüccar ve zanaatkârların faaliyetlerini kontrol altına almıştır. Bahsi geçen dönemde devletin yürütmüş olduğu politikalarda öncelik her zaman ordu ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamak, daha sonra halkın ihtiyaçlarını karşılamak olmuştur. Halkın

⁹² Abdulkadir Buluş ve Atilla Arıcıoğlu, “Başkaları Aracılığıyla İş Gördürmeye İlişkin Tarihsel Bir Örneklem: Hereke Fabrikası'nda Yönetim ve Örgütlenme Anlayışı”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Konya 2005, s. 14.

⁹³ Rahmi Deniz Özbay ve Yaşar Bülbül, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Teknoloji Transfer Yöntemi Olarak Yabancı İşgücü İstihdamı**, Tülin Aren Armağanı, Edit, İshak Keskin, Muhammet Hanefi Kutluoğlu, Sevil Pamuk, Pamuk Yay., İstanbul 2009. s. 190.

⁹⁴ Daniel A. Wren, **The History of Management Thought**, Wiley, USA, 2005. s.46.

da ihtiyaçları karşılandıktan sonra üretimi yapılan malın ihracatı yapılmaktadır. Bazı rnlerin ise ihracatı kesinlikle yasaklanmıştır. Böyle bir ticaret politikası benimsemiş olan devlet yöneticileri sanayileşme hareketinde de aynı politikaları yürütmek istemiştir.

Sanayileşme hareketlerinin ivme kazandığı 1826 yılı sonrasındaki süreçte fabrikaların birçoğu devlet desteği ile kurulmuştur. Devlet yöneticilerinin buradaki amacı yine merkezi otoritesini sarsmak istememesidir. Bu dönemde kurulan fabrikaların pek çoğunda yabancı yönetici ve çalışanlar kullanılmıştır. Hem devletin yeteri kadar bilgi sahibi olmamasından hem de Avrupa ülkelerinden getirilen çalışanların ülkeye entegre olamamasından dolayı fabrikaların birçoğu kısa süre içerisinde kapanmıştır. Bunun için devlet kalifiye eleman yetiştirebilmek adına sanayi mektepleri kurmuştur. Sanayi mekteplerinde genellikle kimsesiz ve gayrimüslim çocukların eğitim alması sağlanmıştır.

2.4. Fabrikaların Mali Yapısı

Osmanlı Devleti yapı olarak tarım ile uğraşan bir devlet olarak algılanmış olsa da uzun yıllar aslında imalat alanında da oldukça iyidir. lke içerisinde endüstriyel ürünler büyük lde belli bir sayıda kişinin çalıştığı küçük işletmeler ve atölyelerde üretilmekte ve genellikle sanayi insan gücüne ve el emeğine dayanmaktadır. Bu durum aslında bu dönemde Osmanlı Devleti'ne özgü bir durum değildir. Başta İngiltere olmak üzere, Batı Avrupa'daki birkaç devlet dışında, 19. yüzyılın başlarına kadar geçen süreçte tüm dünya genelinde sanayi imalatının üretim biçimi ve örgütlenme yapısı büyük lde benzer özellikler göstermektedir. Sanayi Devrimi ncesi geleneksel sanayi düzeni olarak adlandırabileceğimiz bu yapı, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren tüm dünyada büyük bir değişim ve dönüşüme uğrayarak yıkılmaya başlamıştır. Sanayi Devrimi, bu süreci takip edemeyen bütün geleneksel üretim merkezlerini ciddi oranda sıkıntıya sokmuştur ve Osmanlı sanayisini de olumsuz şekilde etkilemiştir.

Özellikle Tanzimat Döneminde Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirmiş olduğu sanayileşme girişimleri ve bu girişimlerinin ardından yeni Fabrikalar kurmaya çalışmasının arkasında farklı nedenler bulunmaktadır. Osmanlı Devleti 1930'lu yıllarda, ordusunda yer alan askerler için gerekli olan elbiseleri,

ülkede yeterli miktarda üretilmediği için Fransa ve Avusturya'dan ithal etmiştir. Gerek halkın gerekse de ordunun kullanmış olduğu çukalar için yaklaşık olarak yılda 25000000 kuruş Osmanlı Devleti'nden Fransa ve Avustralya'ya kumaş karşılığı ödenmektedir. Avrupa devletlerinde çıkan üretimi çarh ile yapılmakta olup bu çarklar buhar makinesinin kuvvetiyle işletilmiştir. Çark ile birlikte gelişen teknoloji, yaklaşık olarak yüz işçinin yapacağı işi, onbeş, yirmi işçi rahat bir şekilde yapabildiği için, fabrikalarda üretilen kumaşlar daha düşük maliyet ile üretilmiştir. Osmanlı Devleti'nde yeteri kadar çuka üretilmesi, devlet için fayda sağlayacağı gibi işsiz ve yoksulluk içinde yaşayan halk da çuka imalatın da istihdam edilerek meslek sahibi olacak ve bu sayede de halk geçimini rahat bir şekilde gerçekleştirecektir. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nde kurulacak olan fabrikalarda üretimin kesinlikle buhar makinesi ve çark ile yapılması gerektiği belirtilmektedir.⁹⁵

Sanayileşme sürecinde fabrika kurma faaliyetleri ile elde edilecek olan menfaatlere dair devlet yöneticilerinin beklentilerini aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

- ✓ Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı olan ürünleri yeterli miktarda yerli üretim ile üretmek,
- ✓ Osmanlı Devleti'nde yeni iş alanları oluşturarak dış ticaret açığını önemli ölçüde azaltmak,
- ✓ Avrupa'daki gelişmeleri izleyerek, onların teknolojik gelişmelerini ve teknik yeniliklerini transfer etmek,
- ✓ Devletin üretim maliyetlerini azaltarak, halka daha ucuz ve yerli ürün sunulmasına imkan sağlamak.

Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle 1840'lı yıllarda devlet eliyle yoğun şekilde yürütülen fabrika kurma faaliyetlerine ve sanayileşme hamlesine yol açan iki temel gelişmenin üzerine vurgu yapmak gerekmektedir. Bu gelişmelerden ilki, Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimi ve onun Osmanlı Devleti'ne olan yıpratıcı etkileridir. İkincisi ise 1826 yılında yeniçeriliğin kaldırılması sonrasında devlet kuramlarında ortaya çıkan yeni ordu teşkilatlanması için yeni ihtiyaçların doğmasıdır.

⁹⁵ BOA. Hat. 1229/47954-A.

Osmanlı iktisat politikalarının temelinde, 20. yüzyıla kadar olan dönemde iki tane önemli hedefi bulunmaktadır. Bunlardan ilki “piyasada mal arzının bol olması”, ikincisi ise “fiyat istikrarının sağlanmasıdır”.⁹⁶ Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde iki önemli hedef olan üretim bolluğu ve fiyat istikrarı arasındaki ilişki hızla bozulmaya başlamış ve Osmanlı Devleti’nin Sanayi Devrimini hissetmesi bu sayede olmuştur. Bu hedeflerin tutturulamamasının en temel nedeni, “Sanayi Devrimi” olmuştur. Sanayi Devriminin yaşanmasından sonra dünya tarihini Sanayi Devrimi öncesi ve sonrası şeklinde ikiye bölen bu büyük değişim, artık Osmanlı Devleti’ni de etkisi altına almıştır. 19. yüzyılın başlarında Osmanlı sanayisi, henüz Sanayi Devriminin etkilerinden uzak ve kendi geleneksel yapısı içinde küçük işletmeler ve atölyeler aracılığıyla varlığını sürdürmektedir. Batıda ise, 18. yüzyılın ortasında teknolojik buluşlarının sanayi üretimine giderek daha çok uygulanması ile birlikte üretimin hacminde büyük bir artış yaşanmaya başlamıştı.

İngiltere, 1820’li yılların başlarında Sanayi Devrimini tamamlayarak kapitalist sistem için yapmış olduğu savaşta Fransa’yı devre dışı bırakarak rakiplerinin önüne geçmiştir. İngiliz fabrika ürünlerinin yurt dışı pazarlara yayılmasıyla birlikte, Osmanlı endüstrisinde ilk olumsuz etkiler ortaya çıkmaya başlamıştır. 1820’li yıllara kadar Avrupa devletlerinden pamuk ipliği ve pamuklu dokuma ithali çok nadir görülürken, Osmanlı Devleti’nin 1828 yılında İngiltere’den ithal ettiği pamuklu ürünlerin değeri 465.000 İngiliz lirasından 1.040.000 İngiliz lirasına yükselmiştir. Osmanlı tekstil üreticileri bu gelişmeler neticesinde iç pazarı ucuz ithal ürünlere kaptırmaya başlayınca yerli sanayi üretimini azaltmaya ve hatta zamanla durdurmak durumunda kalmıştır. Osmanlı zanaatkarları işyerlerini kapatmaya ve işsiz kalmaya başlamışlardır.

Osmanlı Devleti’nin 1838 yılında batılı devletler ile imzaladığı serbest ticaret anlaşması ile birlikte ülke ekonomisi için yeni sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu yeni dönem ile birlikte izlenecek politikalar önceki dönemden oldukça farklıdır. Deyim yerindeyse akçenin dahil-i memalikte kalması ve imar-ı mülk için yeni sanayi teknolojisini kullanarak Osmanlı Devleti’nde fabrika üretimine kesinlikle geçilmesi gerekmektedir. Osmanlı İktisat politikalarına yön veren bürokratlar tarafından

⁹⁶ Ahmet Kal’a, “Osmanlı Devleti’nin Sanayileşme Çabaları”, II. Abdülhamit ve Dönemi Sempozyumu Bildiriler, İstanbul 1992, s.181-189.

hemen hemen tüm yönleriyle tespit edilmiş olan ve özellikle de Tanzimat Dönemi ile birlikte ülke genelinde sanayileşme ve iktisadi kalkınma politikaları üretme ve üretilen bu politikaları uygulama aşamasına geçilmiştir. Bu amaç doğrultusunda 1840 yılındaki Kırım Savaşı başlayana kadar Osmanlı Devleti'nde çok sayıda sanayi müessesesi inşa edilmiştir.⁹⁷

Fabrika kurma girişimlerinin diğer bir nedeni ise modernleşme girişimleri ve yapılan yeniliklerle ilgiliydi. 19. yüzyılda orduda ve memur kıyafetlerinde yapılan değişiklikler yalnız dış görünüş ile ilgili değil, aynı zamanda kullanılan malzemelerle ilgili oldu. Osmanlı yöneticilerine ve ordusuna modern bir şekil verme çabaları yeni ihtiyaçlar ortaya çıkardı. Ordunun ve çeşitli devlet kurumların ihtiyaç duyduğu ürünleri Osmanlı esnafı tarafından istenilen biçimde yapılamaması sebebiyle Osmanlı Devleti mecburi olarak Avrupa ülkelerinin mamullerinden yararlanmak zorunda kaldı.

Osmanlı Devleti'nde loncaların sınırlı sermaye sahip olması kişisel ya da toplu olarak yatırımların altından kalkmalarını imkânsız hale getirmiştir. Ayrıca 19. Yüzyıl boyunca loncaların gücü sürekli olarak azalmıştır. Sermayesi olan devlet büyüklerinin ise bu tür girişimler yapması, yoğun çalışmaları nedeniyle neredeyse imkânsızdır. Sermaye sahibi olan Gayr-ı Müslimlerin sayısı Osmanlı Devleti içinde azımsanmayacak kadar vardır. Ancak sahip oldukları sermayeyi Gayr-ı Müslimler, devlete yüksek faiz ile borç verme de, iltizamlara katılmada, ülke içinde yer alan hammaddeleri toplamada ve bu topladıkları hammaddeleri Avrupa'da tüccarlara pazarlamada, Avrupa'nın Osmanlı ülkesine sokulan malların ticaretini yapmada kullanmışlardır. Gayr-ı Müslimler için Osmanlı ekonomisine yatırım yaparak Avrupa'dan getirilen ürünlerle rekabet etmek yerine, sermayelerini bu saydıklarımız gibi kullanmaları onlar için daha karlı olmuştur. Bu yüzden de devletin ve ordunun ihtiyaç duyduğu çok sayıda ve çeşitte malın üretiminin lonca sistemi dışında devlet tarafından kurulan fabrikalarca yapılmasına karar verildi. Tanzimat Döneminde sanayileşme çalışmalarının finansmanı devletin iç hazinesi olan Hazine-i Hassa tarafından sağlandı.⁹⁸

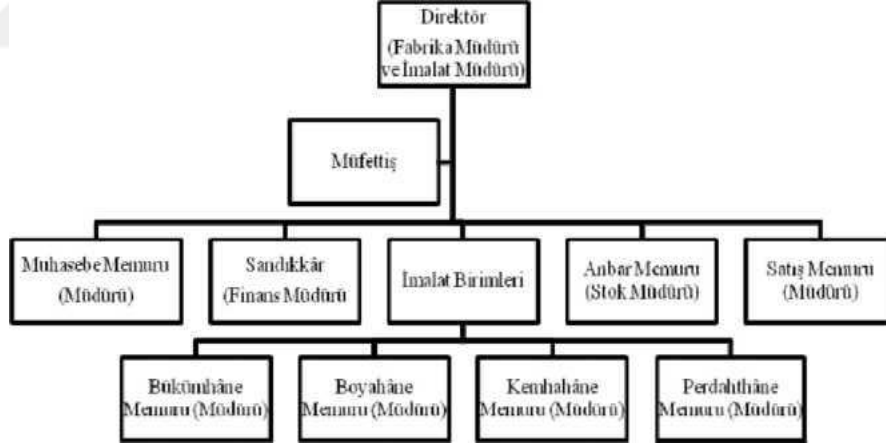
⁹⁷ Kal'a, a.g.e., s. 185.

⁹⁸ Güran, a.g.e., s.238.

2.5. Fabrikaların Örgüt Yapısı

Osmanlı Devleti Tanzimat Dönemi'nde kurulan fabrikaların kuruluş yerinin seçiminde hangi faktörlerin etkili olduğuna dair net bir bilgi bulunmamaktadır ve kaynak taramasında böyle bir bilgiye rastlanamamıştır. Ancak büyük fabrikaların imalat birimleri dışında dutluk, lojman, değirmen, fırın, kahvehane, dükkan, lokanta, hamam, mektep ve hastaneden oluşan bir kampusun içinde kurulmuş olan entegre bir tesis ya da park olduğu bilinmektedir.⁹⁹ Sanayi devrimiyle birlikte ortaya çıkan fabrika tipi örgüt yapılarının ilk örneklerinin yapıldığı bu dönemde, hayatını tarım sektöründe çalışarak kazanan işçilerin fabrikalarda çalışmaya özendirilmesi amacıyla şekilde tasarlandığı üzerine kaynaklar bulunmaktadır.

Şekil 1: Tanzimat Döneminde Osmanlı Devleti'nde Kurulan Fabrikaların Örgüt Şeması Örneği.

Kaynak: S. R. Barley ve G. Kunda, “Design and devotion: Surges of Rational and Normative Ideologies of Control in Managerial Discourse”, *Administrative Science Quarterly*, 1992, 37: 363-399.

Kurulan fabrikalar içerisinde olan Hereke Fabrikası, bu örgüt yapısına benzer

⁹⁹ Mehmet T., Erkan E., Engin K., “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye’de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi,” *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Bilimler Dergisi*, Mayıs 2012, Sayı:25, s.37-40

şekilde tesis edilmiştir. Sonraki dönemlerde kurulan fabrikalara örnek teşkil eden Hereke Fabrikası'nın örgüt şeması örneği Şekil 1'de verilmiştir. Fabrikanın verilen örgüt yapısı incelendiğinde öncelikle imalat ve muhasebe temelli bir örgütlenme anlayışının bulunduğu ortadadır. En temel iki işletme olarak merkeze imalat ve muhasebe işlevi yerleştirilmiştir. 1800'lü yıllarda gerek atölye gerekse fabrika tipi örgütlenmelerde öncelikle bu iki işlevin ortaya çıktığı ve bu görevleri genellikle işletme sahipleri veya en üst düzey yöneticilerin yerine getirdiği bilinmektedir.¹⁰⁰ Hereke Fabrikası'yla alakalı olan kaynakların orijinal metinlerinde *direktör* olarak geçen fabrika müdürü aynı zamanda üretimden de sorumlu olan kişidir. Fabrikanın sahibi olan Hazine-i Hassa tarafından bir sözleşmeyle işe alınan direktör aslında bütün diğer müdürler de kendisine bağlı olduğundan bugünkü genel müdür pozisyonunda çalışmaktadır diyebiliriz.¹⁰¹ İşletmede doğrudan direktöre bağlı ve diğer bütün birimleri denetleme yetkisine sahip bir müfettiş bulunmaktadır ve bu müfettiş devlete bağlıdır. Bu müfettiş direktöre kurmay yetkiyle bağlıdır. Yani diğer birimleri denetleyebilir ancak onlara doğrudan müdahale yetkisi yoktur, sadece edindiği bilgileri direktörle paylaşır ve gerektiği zaman devlet yöneticilerini bilgilendirir.

Görüldüğü gibi fabrikada iki ana kısma ayırma yaklaşımının özümsemiği görülmektedir. Bir yandan muhasebe memurluğu (müdürlüğü), sandikkâr (finans müdürlüğü), anbar memurluğu (stok müdürlüğü) ve satış memurluğu (müdürlüğü) gibi işlevlerden oluşan müdürlükler bulunurken diğer yandan da bükümhâne, boyahane, kemhahâne ve perdahthâne gibi imalat birimlerinden oluşan müdürlükler bulunmaktadır.¹⁰² Görüldüğü üzere her birimin bir müdürü bulunmaktadır ve bu müdürler de bir taraftan fabrika müdürüne rapor verirlerken diğer taraftan kendilerine bağlı alt birimleri idare etmekle sorumludurlar.

¹⁰⁰ Harun Demirkaya, “İnsan Kaynakları Bölümünün Organizasyonu”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (12), Kocaeli 2006, s. 1-21.

¹⁰¹ BOA. Hat. 1229/ 47954-A

¹⁰² Topal, Erdemir, Kırılı, a.g.e. s.41.

2.6. Fabrikaların Yönetim Yapısı

Fabrikaların yönetim yapıları için ilk kurulan fabrikalardan olan Hereke Fabrikası, diğer fabrikaların yönetim yapısına örnek teşkil ettiği için bu bölümde yararlanılan kaynaklar buna bağlıdır. Hereke Fabrikası'nın işletme hüviyeti devlete ait olduğu için önemli bir konudur. Dönemine göre resmi sözleşme ile çalıştırılan ve iş tanımlarının ayrıntılı olarak belirtildiği bir yönetim tarzı olması ile profesyonel bir kurum görüntüsü oluşturmuştur. Yönetim sistemi üzerine incelenen nizamnamenin Fransız bir idare danışmanı tarafından şirketin daha aktif ve bereketli çalışabilmesi amacıyla hazırlanmıştır.¹⁰³ Hazırlanan bu planda bazı bölümlerin faaliyetlerinin yeniden planlandığı, bazı bölümlerin ise henüz bir değişikliğe uğratılmadığı üzerinde durulmaktadır. Hereke Fabrikası değişik dönemlerde uygun kapasiteye ve rekabet üstünlüğüne ulaşabilmek için çeşitli büyüme stratejileri uygulamıştır ve bu stratejiler daha sonra kurulan fabrikaların işletilmesi noktasında da örnek olmuştur. Örneğin fabrikanın ham madde olarak kullandığı ipeğin güvenilir ve kaliteli bir biçimde tedarik edilebilmesi için doğrudan Hereke Fabrikası'na bağlı bir ipek fabrikası kurulmuş ve ham madde bu şekilde sağlanmıştır.¹⁰⁴ Bu yaklaşım geriye doğru bir yatay büyüme stratejisi olarak bilinmektedir. Yine fabrikalara bağlı olan ve hem yurt dışında hem de ülke içinde bulunan satış mağazaları açılması fikri de ileriye doğru yatay büyüme stratejilerine örnek verilebilir.

Fabrikaların üretim, bütçeleme, yöneltme ve denetim gibi en önemli olan tüm yönetim işlevleri doğrudan direktör yani günümüzdeki genel müdür tarafından yerine getirilmektedir. Fabrikaya bağlı olan tüm bölümler ilgili diğer bölümlerin yanı sıra direktöre de doğrudan rapor vermektedirler.¹⁰⁵ Bu da bize işletmede merkeziyetçi bir yönetim anlayışının bulunduğunu göstermektedir ki zaten Osmanlı Devleti'nde merkezi otoriteyi korumak önemlidir. Bu alanda ücretlendirme veya fiyat gibi konularda ilgili müdürlüklerin görüşlerine başvurulsa da yetki devri gibi uygulamalar söz konusu değildir. Çünkü genel olarak bu konuyu devlet yetkilileri ele almış durumdadır. İşletmelerin işlevleri açısından bakıldığında Öncelikle muhasebe ve üretim işlevlerine ağırlık verdikleri görülmektedir. Daha sonraki aşamada ise stok

¹⁰³ Tamer Koçel, *İşletme Yöneticiliği*, İstanbul 2005. s. 392.

¹⁰⁴ Abdulkadir Buluş, "Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası", Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000. s. 362.

¹⁰⁵ Topal, Erdemir, Kırılı, a.g.e. s.43-46.

yönetimi ve pazarlama bulunmaktadır. İşletmedeki tüm yöneticilerin görevleri nizamnamenin ilk bölümünde tanımlanarak, muhasebe, stok yönetimi ve üretim birimleri ile ilgili talimatlara ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir.

İmal işlevi ile alakalı olarak ilgi çeken detaylardan biri özellikle kemhahâne kısmında oluşturulmaya çalışılan nitelik hakimiyet sistemidir. Finansman ve muhasebe işlemleri ise tamamen Fransız usulde gerçekleştirilmesinin yanı sıra Fransızca olarak hazırlanması istenmiştir. Geleneksel muhasebenin temel biçimi olan bu yöntem Avrupa'da ikili kayıt sistemi olarak yüzyıllardır kullanılmaktadır. Günümüzde muhasebe sisteminde kullanılan kar zarar hesabı, kasa hesabı ve gelir tablosu gibi kavramlar nizamnamede kendisine yer bulmuştur. Gelir ve bilanço tablolarının belirli dönemlerde Hazine-i Hassa'ya, doğrudan fabrika müdürü vasıtasıyla ulaştırılması ve kontrol edilmesi istenmektedir. Hazine-i Hassa tarafından ayrıca fabrikanın kasa hesabı da tutulmaktadır.

Personel yönetiminin işlevi ile ilgili her bir birim için ayrıntılı şekilde yapılmış iş tanımları dikkat çekmektedir. Nasıl yapılacağı belirlenen her bir işin tanımlanmasının yanı sıra, modern işletmelerde de kullanılan ve işi yapacak olan çalışan da bulunması gereken özellikler sadece satış mağazası müdürü tarafından belirlenmektedir.¹⁰⁶ Yine personelin ücretlendirmesi ile ilgili olarak birim yöneticilerinin ve müdürlerin bizzat görüşlerinin alınması ve ücretlerin 15 günde bir ödenmesi gerektiği ile ilgili detaylı açıklamalar bulunmaktadır. Nizamnameden anlaşıldığı üzere tekstil sektöründe faaliyet göstermekte olan fabrikada özellikle bükümhâne, çilehâne, makarahâne ve masurahânede erkek çalışanlara oranla daha çok kadın işçiler çalışmaktadır. Bunların yanında Avrupalı ustaların ve çalışanların da bulunduğu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Pazarlama işlevi ile ilgili olarak en çok üzerinde durulan onu satış mağazası olmuştur. Nizamname içerisinde yapılan işin evsafı, çalışanların gayretlerinin faaliyetlerinin görülebilmesi ancak ürünlerin pazarlanabilmesiyle mümkündür görüşü vurgulanmaktadır. Daha sonra, fiyatlandırma kararlarında aynı zamanda mağaza

¹⁰⁶ Dursun Bingöl, **İnsan Kaynakları Yönetimi**, Beta Yay., İstanbul 2006. s. 98.

müdürü de olan satış müdürünün görüşlerinin özellikle dikkate alınması gerektiği ifade edilmiştir. Satış müdürünün fikri alınsa da yine son kararı fabrika müdürünün vermesi uygun bulunmaktadır. Mağazaya teslim edilen mallar için ithalat defteri ve mağazadan satılan mallar içinde ise ihracat defteri olarak bilinen defterler tutulması nizamnamede değinilen hususlardandır. Ayrıca bu nizamnamede mağazadaki ürünlerin satış müdürü tarafından temin edileceği yerin fabrika olduğu ve fabrika dışında herhangi bir yerden, herhangi bir ürünün alamayacağı ve müşterilerden poliçelerin miktarı ya da nakit gösteren bir pusulanın her akşam kesinlikle direktöre gönderileceği nizamnamede vurgulanmaktadır.

Satış mağazası dışında fabrika ürünlerinin esnafa satması için verilmesi ve bu ürünleri yurt dışında satılması gibi farklı kanalların denendiği görülmektedir. Bu fabrikalarda kumaşların yanında, battaniye, halı ve kilim gibi ürünlerinde üretildiği ve ürün çeşitlendirme stratejisi uygulandığı görülmektedir. Avrupa'da fabrikalarda üretilen bu ürünlerin taklit edilmesini önlemek amacıyla, Avrupalı tüccarlar tarafından taklit edilemeyeceği düşünülen sülüs yazı ile yazılmış marka geliştirilerek ürünlere işlenmesi, Osmanlı Devleti için önemli bir hamle olarak kaydedilmektedir.¹⁰⁷ Son olarak özellikle stok yönetim sisteminin teknolojik açıdan olmasa bile kayıt mantığı açısından bugünkü tabirle bir yönetim bilgi sistemi anlayışıyla yürütüldüğü ortadadır. Ambara giren ve çıkan ürünlerin ambar memuru tarafından kontrol edilmesi ve bu ürünlerin makbuzunun tutulması, her makbuzla kesinlikle numara verilmesi ve ürünlerin işlemlerinin yapılması üzerinde durulmuştur. Bu numaralandırma sistemi her türlü rapor ve işlemde kullanılmıştır. Aynı şekilde uygulamaları satış mağazalarında ve diğer bilimlerde de büyük bir titizlik ile yürütüldüğü, günlük, iki haftalık ya da üç aylık dönemler halinde cetveller ve raporlar hazırlanarak Hazine-i Hassa'nın ve direktörün bilgilendirildiği görülmektedir.

¹⁰⁷ Remzi Altunışık, Şuayip Özdemir, Ömer Torlak, **Pazarlamaya Giriş**, Sakarya Yay., Sakarya 2006, s. 77.

3.BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE KURULAN DEVLET FABRİKALARI

Çalışmanın bu bölümünde yapılan arşiv araştırması ve literatür taraması sonucunda elde edilen bilgiler doğrultusunda tespit edilebilen fabrikalar faaliyet alanlarına göre sınıflandırılmış ve açılan fabrikalar listelenmiştir. Bu döneme bakıldığında özellikle devlet tarafından kurulan fabrikalar hakkındaki veri ve bilgilerde kayıtların eksik olması nedeniyle önemli sorunlar bulunmaktadır. Bu sorunlardan bir tanesine örnek olarak fabrikaların kurulduğu tarihleri hakkında çeşitli kaynaklarda birbirinden farklı tarihler kaydedilmiş olmasını gösterebiliriz. Araştırma sürecini zorlaştıran bir diğer nokta ise, kaynaklarda fabrikaların bazen kurulduğu yere göre isimlendirilmesi ile karşılaşılrken, bazı kaynaklarda da bazen de ürettiği mala göre isimlendirildiği bilgisi ile karşılaşılmıştır. Bu çalışmanın, çalışma kapsamında yer alan dönemde kurulan fabrikalara dair belirsiz verileri ve çalışma alanlarındaki belirsizlikleri tamamen ortadan kaldırması söz konusu değildir. Devlet fabrikaları ordunun ihtiyaçlarını karşılama hususuna odaklanmış olmasına rağmen çok çeşitli alanlarda kurulmuş ve işletilmiş fabrikalar bulunmaktadır. Faaliyet alanlarına göre sektördeki fabrikalar incelendiğinde, savunma sanayi, tekstil (ipekli, iplik, kumaş, yelken bezi, dokuma, fes), dericilik, metal sanayi, enerji gibi alanlarda çok sayıda fabrika görülmektedir. Sektörlere ve çalışma alanlarına göre aşağıda 19. Yüzyılda kurulan fabrikalar sıralanmıştır. Osmanlı Devleti'nde asıl sanayileşme hareketi olarak kabul edilen süreç 1826'dan sonrası kabul edilse de aşağıdaki tablolarda bu tarihten önce kurulan fabrikalara da yer verilmiştir. Buradaki amaç ilgili dönem öncesinde yer alan sanayi hareketlerini de yansıtmaktır.

3.1. Tekstil Sektöründeki Fabrikalar

3.1.1. Kurulan İlk Tekstil Fabrikaları

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren tarım devletin en önde olduğu konu olmuştur. Tarım alanı dışında yapılan üretimde ise sıralamanın başında tekstil bulunmaktadır. Özellikle 16. yüzyıl ve 18. yüzyıl arası dönemde yünlü ve

pamuklu dokuma başı çekmiştir. Dünyanın her yerine ulaşan Osmanlı dokumaları bu tarihlerde oldukça alıcı bulmuştur. Ancak tekstil üretimi 19. yüzyılın sonuna doğru yünlü ve pamuklu dokumanın yanında ipek ve halı üretimine doğru kaymıştır. Kaynaklara bakıldığında görülür ki tekstil üretimi önemini imparatorluk tarihi boyunca sürdürmüştür. Devletin sanayi alanında yapmış olduğu her çalışma öncelikle ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olmuştur. Bu nedenle askerlerin y nl  giyecek ( uha veya  uka) ihtiya ını karşılamak için devlet ilk olarak yerli ve küçük üreticilere başvurmuştur. Ancak yerli üretimin ihtiya ı karşılayamaması nedeniyle gerekli y nl  giyecek ihtiya ı devlet tarafından ithal edilerek karşılanmaya çalışılmıştır. Bu süreçte Avrupada seri üretime geçmiş ve ürün maliyet fiyatlarını arttırmıştır. Osmanlı Devleti de maliyetin çok olması nedeniyle üretimin ülkede kurulacak olunan küçük işletmeler tarafından karşılanması planlanmıştır. Bu amaçla başlayan girişim ilk olarak 1703 yılında kurulan bir işletme ile başlamıştır.¹⁰⁸

Sadrazam Rami Paşa, 1704 yılına gelindiğinde Bursa ilinde dokuma atölyeleri kurma kararı ile bir girişim süreci başlatmıştır. Bu girişim faaliyetleri bir sonraki gelecek olan padişahın devam ettirmesi ile s rm ştur. Sadrazam Damat İbrahim Paşa da Selanik bölgesinde y nl  dokuma ( uha) atölyelerinin yeniden oluşturulmasına ve faaliyete geçmesine 1712-1714 yılları arsındaki süreçte onaylamıştır. Aynı dönem içerisinde Osmanlı Devleti 1709'da Fransa'dan alınan kumaşların getirdiği bağımlılık durumunun artmasına nedeniyle önlem olarak yeni bir pamuklu basma sanayinin kurulması kararı almıştır. Bunun için gerekli bilgiye ve donanımına sahip olan Polonyalı dokumacılar bulmuş ve ülkeye getirilmek üzere anlaşmıştır. Ancak bu girişim Fransızların durumu sabote etmesi nedeniyle gerçekleştirilememiştir.¹⁰⁹ Bu başarısız girişimden sonra 1709 yılında y nl  üretiminde yaşanan sıkıntılar nedeniyle alınan bir karar ile iki önemli değişiklik yapılmıştır. Bu değişikliklerden birincisi, sanayileşme alanında yapılacak olan faaliyetin devlet teşebbüsü altında yapılması yerine, kendi özel sermayesini de katması olmuştur. Bununla amaç kâr-zarar durumu göz önünde bulundurularak sorumluluğu yüklenecek bir kurumun ya da kişinin bulunmasıdır. Yapılan ikinci değişiklik ise kaliteli ve seri üretim yapabilen y nl  imalatı için uygun olan

¹⁰⁸  nsoy, a.g.e., s. 68.

¹⁰⁹ McGowan, a.g.e., s. 843.

sanayinin gerekli yerlerden getirilmesidir. Bu konuyla ilgili olarak Osmanlı tebaasından bir gayrimüslim şahsın müteşebbis olarak ulaşılabilen kaynaklarımızda adı Tişo veya İşon şeklinde yazılan biri görülmektedir. Bu kişi 1709 yılı başlarından itibaren yünlü imali faaliyetini üstlenmiştir. Gelişme bakımında çok önemli olan bu girişim büyük bir sermaye ile kurulmuştur. Ancak bu işletme genel anlamda fiyat ve kalitede bakımında istenen başarıyı yakalayamamıştır. Bu nedenle 1732 yılında bu fabrikanın üretimi durdurulmuştur. Bu başarısızlığın nedeni olarak, Fransa elçisi Polonya'dan gelen bir teknisyeni alıp Fransa'ya göndermesi nedeniyle Batı engeline takılması görülmektedir. Bunun dışında ithal ikame politikasının provizyonizm ilkesi gereğince uygulamasının bulunmaması da önemli bir nedendir. Ancak en önemli bir diğer neden hammadde kalitesinin düşük olmasıdır. Bunun içi daha sonra, 1830'larda merinos koyunu yetiştirilmesi şart koşulmuştur.¹¹⁰

Osmanlı Devleti'nde dokumacılık, imalat sanayisinin en eski iş birimini oluşturmaktadır. Dokumacılık alanı günlük hayatın ihtiyaçlarına göre dünya genelinde önemli bir sektördür. Herhangi bir ülkenin ekonomik sistemi hangi sektöre bağlı olursa olsun, yaşamın gerekleri insanı ister istemez dokumacılık sektörü ile meşgul etmektedir. Osmanlı Devleti'nin dokumacılık üzerine olan faaliyetleri Tablo 1'de gösterilmektedir. Bu dönemde Türk dokumaları hem ülke içinde hem de ülke dışında çok büyük talep görmektedir. Türk dokumalarının dünya genelinde bu kadar tanınmasındaki en önemli neden kendine has tarzının bulunması ve kaliteli olması olmuştur. Bu nedenlerden dolayı Türk dokumaları hem Avrupa pazarında hem de Doğu pazarında kendine yer bulmuştur.¹¹¹

¹¹⁰ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yay., İstanbul 2009. s. 43.

¹¹¹ Quataert, **a.g.e.**, s. 903.

Tablo 1: Osmanlı Dokumacılık Sektöründe Devlet Tarafından Kurulan Başlıca Fabrikalar

Feshane (1833)	Özellikle ordunun ve halkın fes ihtiyacını karşılamaya yönelik üretim gerçekleştirilmekteydi.
İzmit Çuka Fabrikası (1845)	Askerî ihtiyaçların karşılanması için çuka ve askeri elbise üretimi gerçekleştirilmekteydi.
Veliefendi Basma Fabrikası (1848-49)	Ordu ve saray ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik üretim gerçekleştirilmekteydi.
Hereke Kumaş Fabrikası (1843)	Saray, ordu ve halka yönelik kadife, şam usûlu çiçekli ipek kumaşlar, saten, taftalar, kordelalar ve halı üretimi gibi geniş bir yelpazede üretim gerçekleştirilmekteydi.
İslimye Çuka Fabrikası (1836)	Askeriyenin çuka ihtiyacını karşılamaya yönelik üretim gerçekleştirilmekteydi.
Bursa İpek Fabrikası (1852)	Saray ve ordunun ihtiyaçlarına yönelik üretim gerçekleştirilmekteydi.
Basmahane	Ordu ve sarayın ihtiyaçlarına yönelik üretim gerçekleştirilmekteydi.
Zeytinburnu Fabrikası (1855)	Ordu ve saray için pamuklu, emprime, pamuk, yün ve çorap üretimi gerçekleştirilmekteydi.

Kaynak: Ömer Celal Sarc, s.435; Tefik Güran, s.239-249.

Osmanlı Devleti'nde dokuma sektöründe üretimin önemli bir bölümünü köy yaşamındaki halk karşılamaktadır. Bunların dışında iç pazarlarda ve şehirlerde tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına imalathanelerde yapılan üretimler de bulunmaktadır. 19. yüzyıl itibari ile dokuma sektörü Sanayi Devriminin de etkisi ile farklı bir yola girmiştir. Sanayileşme öncesi dönemde dokuma sektörü dünya genelinde küçük imalathanelerde yapılmakta iken, sanayileşme sürecinden sonra özellikle Avrupa devletleri büyük bir değişim geçirerek buharlı makinelerle işleyen fabrikalar kurmaya başlamışlardır. Buharlı üretim yapan fabrikalar da beraberinde seri üretim yapan ve kaliteli ürünler çıkaran makineler ile üretime başlamıştır.

Sanayi Devriminden sonra dokuma sektöründe makineleşmeye gidildiği için seri üretime geçilmiştir ve bunun sonucunda ciddi bir ham madde ihtiyacı doğmuştur. Osmanlı Devleti bu noktada Avrupalı devletler için kurtarıcı konumuna geçmiştir. Avrupalı devletlerin ihtiyacı olan ham madde Osmanlı topraklarında mevcuttur. Ancak artan talep karşısında ham madde fiyatları da artmıştır. Artan

fiyatlar karşısında Avrupa devletleri ham madde almaya devam edebilseler de yerli üretici, artan fiyat ile mücadele edemeyip imalathanesini kapatmak zorunda kalmıştır.¹¹² Osmanlı Devleti'nin yerli üreticileri bu durum karşısında dış ülkelere dokuma mamulleri ihraç etmek zaten zor iken kendileri de ihtiyaçlarını karşılamak için ham madde bulamaz duruma gelmişlerdir. 19. yüzyılın başında Osmanlı Devleti kendi kendine yetebilecek üretimi yapabilirken, 19. yüzyılın sonlarına doğru ciddi bir ham madde sorunu ile karşı karşıya kalmışlardır. Ancak sektördeki azimli yerli üreticiler her duruma karşı üretimlerini yapmaya devam etmişlerdir. Avrupalı tüccarların ve üreticilerin iç pazara girmesi ile yerli üretici ciddi bir rekabet durumuna girmek zorunda kalmıştır.¹¹³

Tablo 2: İpek Üretimi ile İlgili Fabrikalar

No.	Fabrika Adı	Kuruluş Yeri	Kuruluş Yılı	Çalışan Sayısı	Üretilen Mallar
1	Yünlü Manifaktörü ¹¹⁴ (Makinelerle üretim yapan, birkaç yıl içerisinde kapanmıştır) ¹¹⁵	Selanik sonra İstanbul	1703- 1709		Yünlü ve Pamuklu Dokuma
2	İpek İmalathanesi (Makinelerle üretim yapılmıştır) ¹¹⁶	İstanbul	18. yüzyılın ilk 10 yılı		
3	Yelken Bezi Manifaktörü ¹¹⁷	İstanbul	1709		Yelken Bezi
4	Kemha ve Diba İmalathanesi ¹¹⁸ Kumaş Basmahanesi ve Boyahanesi ¹¹⁹	İstanbul	1720'ler		Kemha ve Diba, Kumaş
5	3 adet Pamuklu Basma Manifaktörü ¹²⁰	İstanbul	1717- 1760 arası		
6	İpekli Manifaktörü ¹²¹	İstanbul	1720		İpekli Dokuma
7	İpek Fabrikası ¹²²	Üsküdar	III. Selim Devri	1500	(Çalışan sayısı sonraları yeni

¹¹² Quataert, a.g.e., s. 117.

¹¹³ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, Gerçek Yay., İstanbul 1998. s. 11.

¹¹⁴ Genç, a.g.e., s. 238.

¹¹⁵ Weiner, a.g.e., s. 66.

¹¹⁶ a.g.e., s. 66.

¹¹⁷ Genç, a.g.e., s. 248.

¹¹⁸ a.g.e., s. 258.

¹¹⁹ Weiner, a.g.e., s. 66.e5

¹²⁰ Genç, a.g.e., s. 214.

¹²¹ a.g.e., s. 244.

¹²² Weiner, a.g.e., s. 69.

					kıyafet yasasıyla 300'e yakındır.
8	Beykoz Çuha Fabrikası (Yünlü Manifaktürü) ¹²³	Beykoz	1805		Yünlü ve Pamuklu Dokuma
9	Tekstil Fabrikası ¹²⁴	Beykoz	1823		(1828 de yün ihracat yasağı sebebiyle kapanmıştır)
10	İplikhane-i Amire ((Riştahane-i Amire, Eyüp İplik Fabrikası) ¹²⁵	Haliç (Eyüp)	1827- 1828	110	İplik, iç çamaşırı 19. yy sonlarında kapanmıştır
11	İslimiye Çuha Fabrikası ¹²⁶	İslimiye	1830 (1836)		Yün İpliği ve Kumaş
	Feshane-i Amire ¹²⁷	Kadırga, Eyüp	1833	200- 250 (1860)	Fes, Kumaş
12	İzmit Fes İmalathanesi ¹²⁸	İzmit	1833		
13	Feshane ¹²⁹	İstanbul/Kadıköy (Sonrasında 1833-35 arasında Eyüp'e taşınmıştır)	1828	200- 250 (1860 başları)	Fes daha sonraları halı ve aba
14	İslimiye Şayak Fabrikası ¹³⁰	İslimiye	1840	Şayak	
15	İplik Bükme Fabrikası ¹³¹	Bakırköy	1843		İplik Bükme, Dokuma
16	İzmit Çuha Fabrikası ¹³²	İzmit	1843- 44	200	Yünlü ve Pamuklu Dokuma, Yatak Çarşafı, Havlu, Çorap, Eldiven ve Fes

¹²³ Clark, **a.g.e.**, s. 66.

¹²⁴ Weiner, **a.g.e.**, s. 74.

¹²⁵ Quataert, **a.g.e.**, s. 1011.

¹²⁶ **a.g.e.**, s. 1011.

¹²⁷ Önsoy, **a.g.e.**, s. 50.

¹²⁸ **a.g.e.**, s. 50.

¹²⁹ Tabakoğlu, **a.g.e.**, s. 226.

¹³⁰ Önsoy, **a.g.e.**, s. 51.

¹³¹ Clark, **a.g.e.**, s. 41.

¹³² Tabakoğlu, **a.g.e.**, 226.

17	Zeytinburnu Dokuma (Zeytinburnu Sanayi Kompleksinin içinde) ¹³³	Zeytinburnu	1842		Kumaş ve Pamuklu Çorap
18	Balıkesir Çuha (Ham Yün) Fabrikası ¹³⁴	Balıkesir	1842- 1843		Yünlü ve Pamuklu Dokuma
19	Hereke Fabrika-i Hümayun (İplik Fabrikası, 1840'ların sonundan itibaren İpek Kumaş) ¹³⁵	Hereke / İzmit	1843, 1845 te devlet tarafından satın alındı		İpek Kumaş
20	Bakırköy Bez Fabrikası (1860'ta devlete geçmiş) ¹³⁶	Bakırköy	1848- 1850	417 (Eldem , 1970)	Er Elbiseliği, Astarlık, İç Çamaşırı, Çadır Bezi, Çanta Kumaş, Yünlü ve Pamuklu Dokuma
21	Harir Fabrika-i Hümayunu (Bursa İpek Fabrikası) ¹³⁷	Bursa	1852		İpekli Dokuma
22	Bakırköy Levâzımât-ı Umumiyye-i Askeri Fabrikası ¹³⁸	Bakırköy	1855		Kumaş
23	Çekmece Bez Fabrikası ¹³⁹	Çekmece	-		Kumaş
24	Hereke Halı Fabrikası ¹⁴⁰	İzmit/ Hereke	1895		Halı
25	Asker Üniforma Fabrikası ¹⁴¹ Karamürsel Fes, Çuha ve Şayak Fabrikası	Karamürsel	1896 tarihli belge mevcut		Askeri Üniforma
26	Darülaceze Halı İmalatı ¹⁴²	İstanbul	1908 tarihli belge mevcut		Halı

Kaynak: Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, s. 40.

Beykoz Çuha Fabrikası 1805 yılında, 19. yüzyılın hemen başlarında kurulan ancak başarılı bir şekilde işletilemeyerek kapatılmak zorunda kalınan bir girişimdir. Aradan zaman geçtikten sonra çuha fabrikası olarak açılan diğer fabrika İslimiye

¹³³ Clark, **a.g.e.**, s. 40.

¹³⁴ BOA ,A.MKT.MVL.127.26

¹³⁵ Clark, **a.g.e.**, s. 41.

¹³⁶ Tabakoğlu, **a.g.e.**, 226.

¹³⁷ **a.g.e.**, 226.

¹³⁸ Clark, **a.g.e.**, s. 41.

¹³⁹ Tabakoğlu, **a.g.e.**, 226.

¹⁴⁰ Quataert, **a.g.e.**, s. 1012.

¹⁴¹ **a.g.e.**, s. 1012.

¹⁴² BOA,DH.MKT.1217.51

Çuha Fabrikası'dır. Bu fabrika 1830'lu yıllarda Dobro Celeskov isimli bir girişimcinin fikirleri doğrultusunda kurulmuştur. Ancak İslimiye Çuha Fabrikası bir süre, 1841 yılında devlet tarafından görevlendirilen yöneticiler tarafından işletilmiştir. 1842 yılından sonra ise ikinci bir fabrika kurulmuştur. Bahsi geçen bu dönemde popülerliğini yitirmiş olan ve kullanıcısı azalan çuha ürünü yerine başka bir yünlü kumaş türü olan şayak kumaşının imal edilmesi sürecine girilmiştir. Bu dönemde İslimiye kaymakamı da olan Kani Bey tarafından işletilen fabrikada Belçikalı bir uzman bulundurulmuş ve bir süre birlikte fabrika idaresi gerçekleştirilmiştir.¹⁴³ İzmit Çuha Fabrikasının hazırlıkları için İngiltere'ye Ohannes Dadyan gönderilmiş ve 1844 yılında İzmit Çuha Fabrikası kurulmuştur¹⁴⁴. James isimli bir İngiliz 1846 yılına kadar, daha sonra Hoca Avanes, Belçikalı Krayon tarafından yönetilmiştir. Kurulduğu dönemde ilk başlarda yünlü kumaş üretimi gerçekleştiren bu fabrika sonraki dönemlerde farklı üretimlerde gerçekleştirmiştir. Bunlara örnek olarak çorap, yatak çarşafı, eldiven, havlu ve fes üretimi sayılabilir. Bahsi geçen dönemde Zeytinburnu'nda yer alan bir diğer yünlü dokuma fabrikası olan bir fabrika kurulmuştur. Üretilen ürünlerin tamamı piyasada satışa sunulmaktaydı. Ayrıca bu dönemde yaşanan bilgili ve tecrübeli eleman sorununda bulunmaktadır. Bu nedenle tesislerin ihtiyaç duyduğu bilgili elemanları yetiştirmek amacıyla kurulan fabrika ve tesislerin bulunduğu bölgeye yakın bir yere sanayi okulu da yapılmıştır. Bu bölgede yani Zeytinburnu bölgesinde yer alan tesis ile yakın dönemde kurulan Bakırköy sanayi sitesinde bulunmaktadır. Burada da bir yünlü dokuma fabrikası kurulmuştur. Balıkesir Çuha Fabrikası da bu dönemde kurulan bir diğer fabrikadır.¹⁴⁵

Osmanlı Devleti'nde sanayileşme hareketlerinin pek çoğu ya ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için ya da doğrudan doğruya ordu için yapılmaya çalışılmıştır. Kurulan dokuma fabrikalarında da öncelik ordunun ihtiyaçlarını karşılamak, daha sonra halkın ihtiyaçlarını karşılamak ve en sonunda da artan ürünlerin ihraç edilmesi şeklinde sıralanmaktadır. Tablo 3'te Osmanlı Devleti'nde farklı dönemlerde donanma için talep edilen dokuma, kendir ve katran verilmiştir.

¹⁴³ Buluş, **a.g.e.**, s. 365.

¹⁴⁴ BOA.İ.MSM 24/611

¹⁴⁵ Önsoy, **a.g.e.**, s.71.

Tablo 3: Donanma İçin Talep Edilen Dokuma, Kendir ve Katran.

Y 11ar	Yelken Bezi-I (Çanakkale ve Gelibolu'dan) [Top olarak]	Yelken Bezi-II (İstanbul'daki Devlet Manifaktüründen)	Çadır Bezi-I Batı Anadolu'dan (Zirai olarak)	Çadır Bezi-II Diyarbakır'dan (Top olarak)	Kendir Anadolu'dan (Kantar olarak)	Katran Anadolu ve Adalardan (Kantar olarak)
1651	6.021					
1655	6.000					
1656	8.000					
1696	10.000				5.000	8.000
1698	10.000					3.000
1732				5.000	2.720	
1734- 35					10.000	3.500
1737			180.000			
1740	10.000	104.000				
1756			80.000			
1760	6.000	30.000	40.000			6.000
1769	20.000	135.745	200.000		7.500	
1770				9.978		7.000
1775	13.000	162.080				
1777	14.150	143.000				
1781	11.000	218.000			13.000	10.042
1787			226.355			
1789			226.355			
1796				10.600		
1797	12.000					
1800	16.000	200.000			30.000	
1802	18.000	300.000			38.000	14.000
1803	15.000	300.000			34.470	15.000
1812			400.000			

Kaynak: Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, s. 225.

3.1.2. Osmanlı Tekstil Üretiminde İpek Kumaş

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren bir toprak yetiştiricisi bir devlet olarak görülmüştür. Ancak bakıldığı zaman 19. yüzyıla kadar pek çok imalat sanayisinde

sektöre yönelik ürün üretimi yapmıştır. Sanayi Devriminin tekstil üretimi içerisinde 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında hissedilmeye başlaması ile durum değişmiştir. Bu döneme kadar ürettiği dokuma ürünleri ile hem Avrupa’da hem de doğuda pek çok ülke ile ticari ilişkiler kurmuştur. Devletin dokumacılık alanındaki ilerlemesi kısmında ipekli kumaşların üretim sürecine de bakmak önemlidir. Özellikle Venedik ve Venedik müttefikleriyle yapılan savaşın bitmesinden sonraki süreç önemlidir. Çünkü savaştan önceki dönemlerde saray çevresine satılan Venedik ipeklilerini bulunmaktadır. Ancak savaştan sonra bunların yerini yerli ipeklilerin alması için 1716 yılında Sakızlı dokumacıları tarafından bir atölye yapılarak girişimde bulunulmuştur.¹⁴⁶ 1720 yılında İstanbul’da ipekli manifaktürü saray bezirgânbaşısının sorumluluğunda ve Sakızlı üç ustanın bilgi ve tecrübelerinden yardım alınarak kurulmuştur. Kurulan bu manifaktür, 1723 yılında serbest piyasaya da bu ürünlerin çıkışı sağlanmıştır. Devlet satış piyasasına da müdahale ettiği için satış kurallarında yer alan ve vurgulanan, ithal mallarla rekabet edebilmek ve ülke içi piyasada her anlamda iktisadi üstünlük sağlayabilmek maksadıyla bu kurumun ilk iktisadi devlet teşekkülü olduğunun bir kanıtıdır. Bu imalathanede tüm kurulan fabrikalara göre ilk defa ürün tasarımı yapan bir tasarımcı işe başlamıştır. Ancak resmi kayıtların neredeyse tümü incelendiğinde bu imalathaneye ilgili kayıtlarda 1760 yılından sonrası için herhangi bir bilgi ve veriye ulaşılamamaktadır.¹⁴⁷ İstanbul dışında ilk kurulan fabrikalara ev sahipliği yapan Bursa, ipekli üretiminde asıl merkez sayılmaktaydı. Bursa’nın bu kadar gelişmesindeki en temel etmen ise, İran’dan ihraç edilen ham ipeğin ülke sınırlarına getirilmesi için hayati önem taşıyan geçiş noktası olmasıdır. Bahsi geçen dönemde Bursa’daki tüccarlar İran’ın ham ipeğinin ülke içine geçişini sağlamışlardır. Bunun yanında da sayısı 1000’i geçen tezgâhlarla Bursa tüccarları iplik çekme işlemi yaparak ipek üretimine başlamışlardır. Kurulan el tezgâhlarının dışında buhar gücünün kullanıldığı özel sermayeli fabrikalar da zaman içinde açılmıştır. Devlet girişimleri ile kurulan fabrikalarda ipek üretiminde kaynaklarda rastlanan ilk girişimler ise 19. yüzyılın ortalarında olmuştur.¹⁴⁸ Bursa’da

¹⁴⁶ McGowan, a.g.e., s. 847.

¹⁴⁷ Genç, a.g.e., s. 248.

¹⁴⁸ Mine Akkuş, “19.Yüzyılda Bursa’da İpek Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpanyası ve Nizamnamesi. XI. Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi”, Sözlü Bildiri, Bilkent Üniversitesi, Ankara (17-22 Haziran, 2008), s. 4-10.

Bursa Ham İpek İmalathanesi 'de ipek üretimi yapan fabrikalardan biridir. ¹⁴⁹ Bu dönemde Namazgâh ve Cılimboz bölgelerinde de açılan ipek üretim ve işleme fabrikaları bulunmaktadır.¹⁵⁰ Bursa ilinde araştırmalar sonucu elde edilen kayıtlara göre ilk ipek fabrikasının 1833 yılında Fransız Glaizal ailesi tarafından kurulmuştur. Sonrasında ipek üreticiliği başlamış ve 1860'lı yıllarda fabrika sayısı 90 fabrikaya ulaşmıştır. Bu fabrikalarda toplam 6-7 bin kişinin çalıştığı bilgisinde de kaynaklardan ulaşılmıştır.¹⁵¹

Osmanlı Devleti, Avrupa'da yaşanan Sanayi Devriminin etkilerini yaşamaya başlayınca dokuma sektöründe olduğu gibi ipek sektöründe de eski ipek pazarını kaybetmiştir. Tekrardan bu sektörde de ayağa kalkabilmek için büyük çabalar harcamış olmasına rağmen ortaya çıkan ipek böceği hastalığı Osmanlı Devletini yıllarca uğraştırmıştır. Salgınlar kurtulmayı başardı bu süreç içerisinde Muharrem kararnamesini Osmanlı Devleti'nin yayınlaması ve Rüsum-ı Sitte uygulamasına geçilmesi ile birlikte ipek öşrü, Duyun-ı Umumiyye'ye bırakılarak ipek sanayisi el değiştirmek zorunda kalmıştır. Duyun-ı Umumiyye İdaresi bu dönemden itibaren Pasteur sistemini uygulayarak, ipekçilik enstitüsünü ipekçiliği geliştirebilmek amacıyla kurmuş ve bunun sayesinde de dut bahçelerinin şenlenmesi sağlanmıştır.¹⁵²

Bu dönemde yapılan çalışmalar sonuç vermiş ve yeni girişimler ile Osmanlı Devleti ipekçiliğe geri dönebilmişti. Ancak kaynaklara bakıldığında anlaşılıyor ki çabalara rağmen Osmanlı ipekçiliği eski üretim verimliliğine ulaşamamıştır. Adı geçen dönemde yapılan girişimlerden bahsedilirse, Selanik'te iki büyük iplik fabrikası ile yakın köylerden iki küçük fabrika ayakta kalabilmiştir. Duyun-ı Umumiye yerli kapitalist ve müstakbel girişimcilere örnek olsun diye Gevgeli yakınlarında bir ipek sarım fabrikası kurulmuştur. Ayrıca Parisli bir firmaya ipek bükümhanesi kiralanmış ve bu bükümhane en modern makinelerle donatılmış ve işlemeye başlamıştır.¹⁵³

¹⁴⁹ Önsoy, **a.g.e.**, s. 58.

¹⁵⁰ Buluş, **a.g.e.**, s. 367.

¹⁵¹ Mustafa Bozdemir, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız**, İstanbul Ticaret Odası Yay., İstanbul 2011. s. 101.

¹⁵² Eldem, **a.g.e.**, s. 71.

¹⁵³ Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher, **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler (1839-1950)**, İletişim Yay., İstanbul 2004. s. 86.

Osmanlı sanayisinde ipekli kumaş dokuyan sektörde 19. yüzyılın ilk yarısında 10 bin kadar işçi istihdam edilmekteydi. Özellikle İstanbul ve Bursa'da işi bilen ehliyetli ustalar ipekli kumaş işleyebiliyordu. İşlenen ürünlerin fiyatlarını hükümet yöneticileri belirlemekte ve sadece İstanbul'a sevkine müsaade etmekteydi. 1825 ile 1850 yılları arasında ise Avrupa'da ham ipek fiyatlarının yükselmesi nedeniyle ham madde fiyatları da yükselmiştir. Bu da mamul ipeklerin başka yerlere ihracına neden olmuştur. Bu durum karşısında ham madde sorunları yaşanmış ve iç pazardaki ham madde oranı neredeyse tamamen kapatılmıştır.

Dış ülkelerden gelen sanayileşme ürünü olan, hepsi birebir aynı ve özelliği olmayan ürünler ipekli kumaşların yerini almıştır. Rekabet oranı yıllar geçtikçe artmıştır. Özellikle 1860 sonrası ipekli kumaş dokuyan loncalar kapanmıştır.¹⁵⁴ İpekli ihracatının en çok olduğu bölgelerden biri her dönem Bursa olmuştur. Sanayi Devrimi sonrası ülke içerisinde etkilenen dokumacılık sektöründen Bursa'da nasibini almıştır. Ancak pek çok esnaf işine devam ederek uzun yıllar ihracata da devam etmiştir. Bursa, Çin ve Lyon ipeklerinin rekabetine rağmen tahminen 100.000 parça ipekli kumaşın bu dönemlerde ihracını sağlamıştır. 1855-1860 yılları arasında da bu kadar çok ihraç mal yapılamasa da etkinliğini korumaya çalışmıştır.¹⁵⁵

Osmanlı Devleti'nde ipek üretimi alanında belli bir süre zor zamanlar atlatılmıştı. Ancak eskisi kadar olmasa da uzun süre ipek üretimine devam edilebilmişti. En çok üretim alanında üretilen ham maddenin memleket içerisinde değerlendirilememesi yerli esnaf için sıkıntı yaratmıştır. Bu sorunun yaşanmasındaki en büyük neden, Avrupalı tüccarların ham maddeye daha fazla fiyat biçmeleridir. Türkiye sanayileşmiş Avrupa tarafından kuşatılmış ise de üretici koza satmakla iplik üretiminden daha büyük yararlar sağladığı veya Avrupa iplikçisi üreticiye Türk iplikçisinden daha yüksek fiyatlar sunduğu sürece bunun önüne geçilemezdi. Bundan şu anlaşıyor ki, Avrupa iplikçisi Türk iplikçisinden daha ucuza çalışmaktadır.¹⁵⁶

Osmanlı yönetiminin 19. yüzyıl itibari ile ülkede sanayi tesisleri kurma girişimleri sırasında kurduğu devlet fabrikalarında ipek üretimi de yapılmaktadır. Bu

¹⁵⁴ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2007. s.218.

¹⁵⁵ Sarc, **a.g.e.**, s.41.

¹⁵⁶ **a.g.e.**, s.468.

fabrikaların kurulmasındaki en temel amaç yerel üretimle ordu ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamak ve daha sonraki dönemlerde ise halka yönelik üretim yapmaktır. Kurulan fabrikaların işleyiş biçimi, ham maddelerin dışarı akmasına engel olacaktı. 1852 yılında bu doğrultuda devlet tarafından ipekçiliğin merkezi olarak görülen Bursa’da bir ipek fabrikası kurulmuştur. Bu fabrikada 1852-1853 yıllarında 3.710 kg, 1854-1855 yıllarında ise 4.032 kg ipek üretilmiştir. Fabrika ürettiği ham ipeği Hereke Kumaş Fabrikası’na satmıştır. Bursa İpek Fabrikası, kurulduğu 1852-1853 yıllarında 159.312 kuruş gibi işletme büyüklüğüne göre önemli sayılabilecek bir kâr gerçekleştirmiştir.¹⁵⁷

Tablo 4: Bursa İpek Fabrikası’nda Üretim Maliyeti ve Satış Gelirleri (Kuruş)

Dönemi	Maaş ve Ücret Ödemeleri	Hammadde ve Diğer Girdi Giderleri	Toplam Maliyet	Satış Gelirleri	Kâr/Zarar
13.3.1852-12.3.1853	116.718	643.081	759.799	919.111	159.312
13.3.1853-12.3.1854	106.277	505.427	611.704	647.925	36.221
13.3.1854-12.3.1855	132.102	796.870	928.972	1.046.800	117.828

Kaynak: Tevfik Güran, “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, **150. Yılında Tanzimat**, s.257.

3.1.3. Osmanlı Tekstil Üretiminde İplik

Dokumacılık alanında ipek fabrikalarının kurulmasından sonra devletin yoğunluk verdiği bir diğer alan iplik üretimi olmuştur. İpeğin üretimi ve kullanımından sonra iplik üretimine de bakmak gerekir. İplik üretiminde öncelikle Eyüp İplik Fabrikası ya da diğer simiyle İplikhane-i Amire’den bahsedilmektedir. İplikhane-i Amire adı ile kaynaklarda kaşımıza çıkan fabrika 1827 yılında Haliç bölgesinde açılmıştır. Fabrikanın kuruluş amacı ise Tersane-i Amire gemilerinin ihtiyaç duyduğu yelkenleri yapmak amacıyla yelken bezi üretimi yapmıştır. Bu fabrikanın kuruluş amaçlarından biri de ordunun iç çamaşır ihtiyacını karşılamaktır.

¹⁵⁷ Güran, a.g.e., s.249.

Üretilen iplik diğer ürünlerde olduğu gibi öncelikle ordunun ihtiyacını karşılamak için kullanılmıştır. Artan iplik ise piyasaya çıkarılmıştır. Fabrikanın kuruluş idaresi ilk dönemlerinde Evkaf Nezareti tarafından üstlenilen bir görev olmuştur. Bu dönemde Evkaf Nezaretinde görevli olarak bulunan Seyyid Ahmet Efendi vekâleten İplikhane'nin amirliğine getirilmiştir. Osman Efendi ise inşaat maliyet hesaplarını tutmak üzere muhasebe görevinde bulunmuştur. Yine bu dönemde zimmî Kırkor Kalfa inşaat kalfalığı görevi ile şereflenmiştir. Barutcubaşı Simon, 108 elekli çark yapımını gerçekleştirmiş ve abisinden daha üstün bir başarı göstererek Ohannes 120 elekli çarkları yapmıştır. Ohannes'den sonra kardeşi Barutcubaşı Simon ise çarkların yapımına atanmıştır. Görevlendirmelerden sonra faaliyete başlayan fabrikaya, sanayi parkında bir iplik bükme fabrikası da bulunmaktadır.¹⁵⁸ Bu yıllarda fabrikaların çoğu devlet desteği ile açılmış ve ciddi oranda kalifiye eleman sıkıntısı yaşanmıştır. Bu nedenle özellikle kimsesiz çocuklar açılan sanayi mekteplerine gönderilerek yetiştirilmiştir. Bu dönemde kurulan devlet fabrikalarının pek çoğunda olduğu gibi bu fabrikada da, Islahhanelerde kalan yetim çocuklar rotasyon usulü ile çalıştırılmıştır. Oldukça büyük bir fabrika olan İplikhane-i Amire tespit edilemeyen ve kayıtlara geçmeyen bir sebeple 1890 yılında kapatılmıştır.¹⁵⁹

3.1.4. Osmanlı Tekstil Üretiminde Fes

Osmanlı Devleti çok uzun yıllar tekstil ürünleri ile konuşulmuştur. Kendine has tarzı ve dokuma ürünleri dünyanın her yerinde kendine bir alıcı bulmuştur. Tekstil üretimi içerisinde yer alan ve özel bir ürün olan fes üretiminin de kendine has bir gelişimi bulunmaktadır. Fes üretimine başlanmasının en temel sebebi, 1826 yılında yeniçeri ocaklarının kaldırılması ile birlikte yeni askerî sistem devreye girmiş olmasıdır. Yeni sistem ile birlikte üniformalarda değiştiği için fes bir giysi olarak Osmanlı halkı arasında yayılmış ve çok uzun yıllar bir sembol olarak kalmıştır. Fes başlangıçta askerî bir başlık vazifesi görmekteyken belli bir süreden sonra da halk tarafından da benimsenerek kullanılmaya başlanmıştır. Tekstil alanında fes üretimi yapacak fabrika kurulmadan önce Avusturya, Fransa, Tunus ve Fas gibi ülkelerden ithal edilen fes, çok büyük maliyetlere neden olduğu için devlet yöneticileri

¹⁵⁸ Önsoy, a.g.e., s. 53.

¹⁵⁹ Buluş, a.g.e., s. 104.

tarafından bir fabrika kurularak üretimin ülke içinde yapılması kararlaştırılmıştır. Fes Nazırı Katibzade Mustafa Efendi tarafından 1828 yılında imzalanarak gönderilen yazıda, Beykoz tarafında yapılması halinde hem fes maliyetlerinin düşeceği hem de üretim miktarının artacağı belirtilmiştir. İmzalanarak gönderilen yazı, padişaha sunulmuş ve padişah tarafından onaylanarak gereğinin hemen yapılması emredilmiştir.¹⁶⁰ Bahsi geçen dönemde yaşanan bu yazışmalardan çıkarılan sonuca göre Osmanlı Devleti, 1833 yılında Feshane Fabrikası'nın kurulmasını beklemeden, fes ithalatını düşürmek amacıyla kendi içerisinde küçük işletmeler ile fes üretimine başlamıştır.

Bursa Selanik ve Edirne'de fes üretimi yapıldığı ancak burada üretilen feslerde istenilen kalite ulaşılamadığı bunun sonucunda da Tunus'tan 24 fes ustasının Bursa'daki fes fabrikasında çalıştırılmak için getirildiği bilinmektedir.¹⁶¹ Kadirga'daki Feshane'nin Hazine-i Hassa'ya ait olan binası yeterli olmayınca ilk olarak bu imalâthanenin yenilenerek genişletilmesi düşünülmüşse de, yapılan keşif sonunda tamirat için çok paraya ihtiyaç duyulduğu görülmüş ve bunun üzerine sahilde, az masrafla kullanılabilir hâle getirilebilecek bir yer aranmış ve III. Selim'in kız kardeşi olan Hatice Sultan'a Eyüp çevresinde ikameti için verilen bir saraya 1833- 1835 yılları arasında fabrika nakledilmiştir.¹⁶² Feshane müdürü Evans'ın 1841 senesinde hazırladığı raporda da Feshane'de çuha yapım kuruluşu kurulması öneri edilmiş, Darphane Nazırınca da desteklenen bu öneri Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek kabul edilmiş ve 1842'de Feshane'de çuha imali için teşebbüste bulunulmuştur.¹⁶³ Feshanede, üretimi Belçikalı uzmanlara verilen fabrika, 1835 yılı itibarıyla fesin yanında dokumacılık da yapmaya başlamıştır. 1960'lı yıllarda günde ortalama olarak 1300 ile 1500 adet fes 200- 250 kişi tarafından üretilmekteydi. Ayrıca çırak ve işçi eğitimi için fabrika bünyesinde bir de sanayi sıbyan mektebi açılmıştır. Feshane yönetimi yine 1960'lı yıllarda, Tophane'de, İstanbul Vezneciler'de, Beşiktaş'ta ve Kapalıçarşı'da dükkanlar kiralarak üretilen bu

¹⁶⁰ Pars Tuğlacı, **Dadyan Ailesinin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü**, Pars Yay., İstanbul 1993. s. 41.

¹⁶¹ Yılmaz Kuzucu, **“Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Tekstil Tarihinin Gelişimi”**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009. s. 162.

¹⁶² BOA. C.İKTS. 20/982

¹⁶³ BOA.İ.MVL. 27/455

feslerin halka satışını yapmıştır.¹⁶⁴ Feshanenin diğer devlet fabrikalarından ayrılan en önemli yönü, 1986 yılına kadar Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra Türkiye Cumhuriyeti döneminde de fabrika olarak faal bir şekilde çalışmasını devam ettirmiş olmasıdır.¹⁶⁵

3.1.5. Osmanlı Tekstil Üretiminde Yelken Bezi

Osmanlı Devleti öncelikle dokuma ve tekstil üzerine kurmuş olduğu fabrikaların yanında, özellikle 19. yüzyıl Sanayi Devriminin pamukla etkisiyle fabrika girişimlerini de çeşitlendirmiştir. Tekstil sektörüne ilişkin kumaş, ipek kumaş ve iplik üretimi dışında son olarak yelken bezi üretimi ve halı imalatından bahsetmek mümkündür. 1709 yılında devletin kontrolü altında, fakat kârı zararı kendisine ait olan bir yönetici tarafından işletilen manifaktür yelken bezi üretmek üzere kurulan imalathane bunlardan birisidir. 1826 yılında 114 işçinin çalıştığı iplik üretim bölümü de fabrikaya eklenmiştir. İplik üretim bölümünün de eklenmesiyle Osmanlı Devleti'nin kayıtlara geçen ilk entegre pamuklu tesisi haline gelen bu manifaktürün yüzyılı aşan bir süre çoğunlukla tekel çalışması ile işletildiği üzerine kayıtlar bulunmaktadır.¹⁶⁶ Bu dönemde yelken bezi Osmanlı Devleti açısından stratejik mal özelliğini taşıması nedeniyle ihracı kesinlikle yasak olan mallar arasında yer almıştır.¹⁶⁷ Halı imalatı ile ilgili gelişmeler ise 1895 yılında başlamıştır. Hükümetin halı imalatının sürekli olarak gelişmesinden yararlanması ile birlikte 1840 yılından beri bir sanayi bölgesinin bulunduğu Hereke'de bir halı fabrikası kurması, halı imalatının başlamasının ilk örneği olmuştur. Halıların dokunması aşamasında fotoğraflar ve desen taslakları kullanılmıştır. Bu dokuma tarzı sayesinde usta ve işçi ihtiyacı azalmıştır. Böylelikle bu durum fabrikalarda daha fazla istihdama neden olmuş ve işçilere daha düşük ücret ödenebilmiştir. Fabrika içerisinde işçiler için bir okul ve bir hastane bulunmaktadır. Kadın işçilerin bazıları yakınlarındaki evlerinden

¹⁶⁴ Buluş, **a.g.e.**, s. 376.

¹⁶⁵ Mustafa Erdem Kabadayı, **19.Yüzyılda İstanbul'da Bir Fes Fabrikasında Çalışmak**. Edit Touraj Atabaki, Gavin D. Brockett , Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi, Can Cemgil Çev., Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2012. S. 76.

¹⁶⁶ Genç, **a.g.e.**, 250.

¹⁶⁷ Tabakoğlu, **a.g.e.**, s. 140.

fabrikaya yürümüşler, diğerleri daha uzak yerlerden gelmişler ve fabrikanın yatakhaneğinde kalmışlardır.¹⁶⁸

3.1.6. Osmanlı Tekstil Üretiminde Halı

En eski geleneklerden biri sayılan halı sektörü, zamanla sanayileşme karşısında duramamıştır. Halıcılık Türklerin çok eski zamanlardan beri emek verdiği ve insanların ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkan, zaman içerisinde de sanatsal değer kazanan bir zanaat dalıydı. Türklerin özellikle hayvancılıkla da uğraşıyor olması, halı kültürünün zamanla ortaya çıkmasında etkili olmuştu. Çünkü halı iplikleri yıllarca bu hayvanların kıllarından üretilmiştir. Halılar, ilk başlarda usta halıcılar tarafından dokunmuştur. Bununla birlikte Anadolu'da kadınların evlerinin bir odasına kurdukları halı tezgâhlarında boş zamanlarında uğraş verdikleri bir faaliyet olarak gelişimini sürdürmüştür. Osmanlı Devleti'nde halıcılığın bir sektör olarak nasıl geliştiğine değinecek olursak; hayvancılığın yaygın olduğu yörelerde halkın üretimlerini gerçekleştirip, bulundukları bölgenin zevklerine göre halı dokumasıyla bölgelere has halıcılık oluşmuştur. Bu dönemde her bölge kendi halı üretimiyle ve motifleriyle meşhurdur.

Osmanlı halıları özellikle 19. yüzyıla kadar geçen süreçte Avrupalılar tarafından çok beğenildiğinden ciddi oranlarda ihracatın söz konusu olduğu önemli bir dokuma sektörüdür. Halı sektörü yörelerin kendine has motifleriyle, yıllarca süregelen ve el alışkanlığı olan dokuma teknikleri ile diğer dokuma sektörleri gibi Sanayi Devriminin acı yüzünü hiç görmemiş, hiçbir zaman Avrupalı tüccarların sert rekabetiyle karşı karşıya kalmamıştır. Kısacası Osmanlı Devleti'nde halı, dantel, ham ipek üretimi tamamen ihracata yönelik olup, rekabetin bulunmadığı nadir sektörlerdir.¹⁶⁹ Osmanlı Devleti'nde, Sanayi Devriminin özellikle yerli üreticiyi sıkıntıya soktuğu dönemde bir de Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi ile daha ağır hale getirdiği üretim hayatında, yaşananların aksine canlı bir imalat sektörünün oluşması hesapta olmayan bir durumdur. Bu durum Osmanlı üreticisinin can çektiği bir anda bir nebze de olsa üretici olan küçük esnaflar için umut kaynağı olmuştur. Buradan da

¹⁶⁸ Zafer Gölen, “Osmanlı Devleti'nde Baruthane-i Amire”. Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Isparta 2001. s. 60.

¹⁶⁹ İnalçık, a.g.e., s. 1029.

anlaşılacağı üzere halıcılık geçmişte olduğu gibi bir sanat olmaktan çıkıp, bir iş sahası haline gelmiştir. Osmanlı yöneticileri bahsi geçen dönemde, halıcılık ve kilimciliğin ülke sanayisi için önemli bir sektör haline gelmesi ve büyük bir pazara hitap etmesi nedeniyle bu sektörde sanayinin gelişmesi için özellikle çeşitli girişimlerde ve çalışmalarda bulunmuştur. Bu sanayi dallarının geliştirilmesinde harcanacak paranın mesarif-i devair-i belediye ödeneklerinden, yapılan ve yapılacak olan sergi hasılatından karşılanacağını belirtmiştir.¹⁷⁰

Halıcılık 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti'nin en önemli ihrac ürünlerinden biri olmuştur. Osmanlı halılarına yoğun talep gösteren ülkelerin başında İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika yer almaktadır.¹⁷¹ Avrupalı tüccarların Sanayi Devriminden sonra pazar arayışına girmesi ile tanıdıkları Osmanlı halılarını benimsemeleri ve ülkelerindeki pazarlara yönelik halı imal ettirme çabalarına girmeleri de halı sektörünü canlı tutmuştur. 19. yüzyılın neredeyse tamamında Avrupalı ve yerel tüccarlar, kırsal bölgeleri gezerek köylülerin okumuş oldukları halıları Uludağ'dan alarak ihrac etmişlerdir.¹⁷² Osmanlı halılarının dış ülkelere görmüş olduğu ilgi, Avrupalı tüccarların iştahını ve imalat sektöründeki talebini arttırmıştır. Onlar için bu halıcılık sektörü organize edilirse büyük bir gelir kapısı olacaktır. Bu doğrultuda bir araya gelen halı işiyle uğraşan Avrupalı tüccarlar birlikte hareket etmeye başlamışlardır. İzmir'de 1908 yılında halı ticareti ile uğraşmakta olan altı teslisin katıldığı Şark halı şirketi kurulmuştur. Halı şirketi aracılığıyla kurulan özellikle de tarım sektörü ile uğraşmayan köylülere halı dokuma malzemeleri verilerek, köylülere dokudukları halı başına verdikleri ücrete tabi olunan bir düzen oluşturulmuştur. işçilerin ücretleri günlük işlenen düğüm adetlerine göre belirlenmiştir. Günde ortalama olarak 5 ile 6 bin arasında düğüm atan ortalama bir işçinin günlük ücreti Isparta'da 2.1, Hereke'de 4.0, Sivas'ta 1.8, Uşak'ta ise 2.5 kuruş olarak belirlenmiştir. Standart halının fiyatı ise arşın ölçüsüne ve düğüm sayısına göre tespit edilmektedir.¹⁷³

¹⁷⁰ Quataert, **a.g.e.**, s. 41.

¹⁷¹ Önsoy, **a.g.e.**, s. 10.

¹⁷² Pamuk, **a.g.e.**, s. 70.

¹⁷³ Eldem, **a.g.e.**, s. 86.

Tablo 5: Halıcılık Sektörü,1910/1913

Kurulduğu Yer	Tezgâh Sayısı	İşçi Sayısı	Miktar 1000m ²	Değer Mily. Krş.
İstanbul bölgesi	380	775	17	5.3
Ege bölgesi				
Uşak	1.175	5.500	150	16.9
Simav	380	1.120	23	1.8
Göğdes	800	2.700	60	6.8
Demirci	600	1.356	31	3.8
Kula	1.500	3.800	35	4.7
İsparta	2.160	6.481	117	11.0
Eğirdir	500	1.500	15	1.3
Burdur	800	2.400	22	2.2
Buldan	250	400	3	1.5
İç Anadolu				
Kırşehir ve Bölgesi	1.720	5.500	110	7.3
Kayseri, Bünyan	3.300	8.500	160	16.8
Sivas	550	1.800	35	6.6
Niğde	900	3.000	70	4.9
Konya, Karaman	330	900	25	2.4
Antep	300	850	20	2.2
Sair	3.500	13.500	190	13.0
Toplam	19.445	60.082	1.087	108.5

Kaynak: Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları**, s. 86.

3.2. Askeri ve Savunma Sektöründeki Fabrikalar

Osmanlı Devleti stratejik konumundan dolayı her zaman askeri konulara devlet içinde oldukça önem vermiştir. Bu nedenle sanayileşme sürecinde de daha önceki dönemlerde de ilk çalışmalar genel anlamda askeri alanlarda yapılmıştır. Yıldırım Bayezid döneminde Gelibolu'da kurulan baruthanede askerî malzeme üretiminin yapılmasını savunma sektöründeki ilk çalışmalar olarak kabul edebiliriz.

Savunma sanayisinin diğerk bir türü olan tersane ise, Türkiye'deki tarihi Gelibolu'da 1390 yılında kurulan tersaneye kadar dayanmaktadır. Günümüzde ve geçmişte en büyük ve en önemli üretimi yapılan yer olan İstanbul'daki Haliç Tersanesi önemli bir yer tutmaktadır. Haliç Tersanesi'nin yanı sıra Varna, Sinop, Kefken, Rusçuk, Milas, Çayağzı, Alanya, Antalya, Ayaslug, Bodrum, Burgaz gibi yerlerde de Tersaneler kurulmuştur. Bir diğerk önemli tersane ise Bakırköy'de 1843 yılında sanayi sitesi bünyesinde kurulmuştur.¹⁷⁴

Merkezî idarenin kontrolü altında olan ve büyük ölçekli işletmeler arasında yer alan tersaneler, kalıcı olmaları, büyük olmaları ve çok sayıda işgücü istihdam etmeleri açısından Osmanlı Devleti için oldukça önemlidir. Tersane sektörünün 1660'lı yıllarda faaliyetlerinin en üst noktasına ulaştığı dönemde binlerce zanaatkâr istihdam edilebiliyordu.¹⁷⁵ Fatih Sultan Mehmet döneminde faaliyete geçen Tophane-i Amire, askeri malzeme üreten en büyük tesislerden biridir ve aynı zamanda dünyanın ilk top döküm merkezi olarak kayıtlara geçmiştir. Ayrıca Trabzon, Edirne, Sofya, Manastır, İstanbul, İşkodra ve İslimiye'de tüfek ve tabanca imalathaneleri, Erzurum ve Şam'da ise Kılıç ve bıçak üretim merkezleri kurulmuştur. Askeri alanda yapılan önemli malzemelerden biri de baruttur. Barutun Osmanlı Devleti'ndeki üretimi 1688 gerçekleşen büyük patlama olayından sonra Şehremini'de yer alan modern baruthanede yapılmıştır. Bu büyük patlamadan sonra Bakırköy'de şehir dışında bir bölgede 1702 yılında modern ve daha büyük bir baruthane kurularak burada üretim yapılmaya başlanmıştır. Tablo 6'da 19. yüzyıla kadar kurulan devlet fabrikalarına yer verilmiştir.

¹⁷⁴ Önsoy, a.g.e., s. 49.

¹⁷⁵ Süreyya Faruqi, "Krizler ve Değişim 1590-1699". Halil İnalcık, Donald Quataert Edit, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi C. 2, Eren Yay., İstanbul 2006, s. 545-759.

Tablo 6: Askeri ve Savunma Sektöründeki Fabrikalar.

No.	Fabrika Adı	Kuruluş Yeri	Kuruluş Yılı	Çalışan Sayısı	Üretilen Mallar
1	Gelibolu Baruthanesi ¹⁷⁶ (Yıldırım Bayezid Dönemi)	Gelibolu	1671 öncesi		Barut
2	Gelibolu Tersanesi ¹⁷⁷	Gelibolu	1390		Gemi
3	Tophane-i Amire (1830'larda buhar kazanıyla modernleştirme) ¹⁷⁸	İstanbul (İlk haliyle BeyoğluGalata Doğu Kapısı)	1453 Fatih Devri, 1500'l erde yenile me	430 (19. yy başlarında)	Top Dökümü
4	Tersane-i Amire (Müller-Wiener'e göre 1513-14 yıllarında inşaatı başlamıştır) (1834'de ilk buhar makinesi ilavesi) ¹⁷⁹	İstanbul, Kadırga, Haliç, Hasköy Camialtı, Taşkızak Tersaneleri	1455		Gemi
5	Atmeydanı Baruthanesi ¹⁸⁰	İstanbul	Fatih Dönemi		Barut
6	Kağıthane Baruthanesi ¹⁸¹	İstanbul	Fatih/ Beyazıt Dönem		Barut
7	Sinop Tersanesi ¹⁸²	Sinop	1461		Gemi
8	Gemi Tezgahları (Çayağzı, Tefken, Varna, Burgaz, Rusçuk, Edremit, Ayasluğ, Milas, Bodrum, Antalya, Alanya, Rodos) ¹⁸³	Muhtelif			Gemi
9	Mısır Baruthanesi ¹⁸⁴	Mısır	1517 Mncesi		Barut
10	Budin Tophanesi ¹⁸⁵	Budin	1566 Öncesi		Barut

¹⁷⁶ Önsoy, **a.g.e.**, s. 47.¹⁷⁷ **a.g.e.**, s. 45.¹⁷⁸ Clark, **a.g.e.**, s. 39.¹⁷⁹ Weiner, **a.g.e.**, s. 62.¹⁸⁰ Clark, **a.g.e.**, s. 39.¹⁸¹ **a.g.e.**, s. 40.¹⁸² Bozdemir, **a.g.e.**, s. 363.¹⁸³ Önsoy, **a.g.e.**, s. 48.¹⁸⁴ Bozdemir, **a.g.e.**, s. 373.¹⁸⁵ **a.g.e.**, s. 373.

11	Temaşvar Baruthanesi ¹⁸⁶	Temaşvar	1570		Barut
12	Şehremini Baruthanesi ¹⁸⁷	İstanbul	1663 Öncesi		Barut
13	Selanik Baruthanesi ¹⁸⁸	Selanik	1666 Öncesi		Barut
14	Tabanca ve Tüfek İmalathaneleri (İstanbul, Edirne, İslimiye, Trabzon, Sofya, İşkodra ve Manastır) ¹⁸⁹	Muhtelif			Tabanca ve Tüfek
15	Bıçak ve Kılıç imalathaneleri ¹⁹⁰	Şam ve Erzurum			
16	Tüfek Fabrikası ¹⁹¹	Fener	17. yüzyıl	500	
17	Bor Baruthanesi ¹⁹²	Bor	1673 öncesi		Barut
18	İzmir Baruthanesi ¹⁹³	İzmir	1683 öncesi		Barut
19	Baruthane-i Amire (Şehremini Baruthanesinin infilakından sonra kurulmuştur.) ¹⁹⁴	İstanbul Bakırköy	1697- 1699		Barut
20	Tüfenkhane (1830 larda buhar kazanıyla modernleştirme) ¹⁹⁵	İstanbul /Dolmabahçe	1718		Tüfek
21	Top Dökümhanesi ¹⁹⁶	Hasköy	1773		Top
22	Bakırköy Baruthanesi ¹⁹⁷	Bakırköy ile Yeşilköy Arası	1785- 1789		Barut
23	Küçükçekmece Azadlı Baruthanesi ¹⁹⁸	İstanbul Küçükçekmece	1795- 1796		Barut
24	Tüfek Fabrikası ¹⁹⁹	Dolmabahçe	III. Selim Devri		

¹⁸⁶ Önsoy, **a.g.e.**, s. 48.

¹⁸⁷ **a.g.e.**, s. 48.

¹⁸⁸ **a.g.e.**, s. 48.

¹⁸⁹ BOA, A.MKT.MHM.442.32.

¹⁹⁰ **a.g.e.**, s. 48.

¹⁹¹ Weiner, **a.g.e.**, s. 69.

¹⁹² Bozdemir, **a.g.e.**, s. 254.

¹⁹³ Önsoy, **a.g.e.**, s. 48.

¹⁹⁴ Quataert, **a.g.e.**, s. 1011.

¹⁹⁵ Clark, **a.g.e.**, s. 39.

¹⁹⁶ Weiner, **a.g.e.**, s. 58.

¹⁹⁷ Weiner, **a.g.e.**, s. 67.

¹⁹⁸ Clark, **a.g.e.**, s. 67.

¹⁹⁹ Weiner, **a.g.e.**, s. 69.

25	Dolmabahçe Fişenk Fabrikası ²⁰⁰	Dolmabahçe	1837		
26	Gülle Dökme Fabrikası (Modernleştirme) ²⁰¹	Samakof, Bulgaristan	1840'ların başı		Top Güllesi
27	Bağdat Baruthanesi ²⁰²	Bağdat	1560 öncesi		Barut
28	Kayseri Güherçile Fabrika-i Hümayunu ²⁰³	Kayseri	1864		Barut imali için güherçile
29	Cebahane-i Amire (Savaş Mühimmatı İmalatı) ²⁰⁴	İstanbul	1868		Kılıç, Zırh, Tüfek, Kurşun vb.
30	Pirinç Boru Fabrikası ²⁰⁵	İstanbul			
31	Konya Güherçile Fabrikası ²⁰⁶	Konya	1896		Barut imali için güherçile
32	Tophane Kundak Fabrikası ²⁰⁷	İstanbul			
33	Tophane Torpido Fabrikası ²⁰⁸	İstanbul			
34	Tophane Tekerlek Fabrikası ²⁰⁹	İstanbul			
35	Zeytinburnu Mavzer ve Fişek Fabrikası ²¹⁰	Zeytinburnu	1902		Mavzer ve Fişek
36	Bahriye Makinaları Fabrikası ²¹¹				
37	Gölcük Tersanesi ²¹²	İzmit/Gölcük	1915		Gemi

Kaynak: Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, s. 40.

Azadlu Baruthanesi, 1794 yılında faaliyete geçmiştir ve Küçükçekmece'nin kuzeyinde ve göle 4 kilometre uzaklıkta bulunmaktadır.²¹³ Bağdat Baruthanesi ise bir

²⁰⁰ Önsoy, **a.g.e.**, s. 55.

²⁰¹ Clark, **a.g.e.**, s. 41.

²⁰² **a.g.e.**, s. 41.

²⁰³ Bozdemir, **a.g.e.**, s. 236.

²⁰⁴ **a.g.e.**, s. 376.

²⁰⁵ İstanbul Ticaret Odası (İTO), **Osmanlı Ticaret ve Sanayi Albümü**. İstanbul. 2012. s. 176.

²⁰⁶ Bozdemir, **a.g.e.**, s. 240.

²⁰⁷ **a.g.e.**, s. 159.

²⁰⁸ **a.g.e.**, s. 155.

²⁰⁹ **a.g.e.**, s. 163.

²¹⁰ Bozdemir, **a.g.e.**, s. 317.

²¹¹ İTO, **a.g.e.**, s. 163.

²¹² Bozdemir, **a.g.e.**, s. 372.

diğer önemli baruthanedir ve 1840'lı yıllarda faaliyete geçmiştir.²¹⁴ Selanik ve Gelibolu baruthaneleri de çok önemlidir. Bu baruthaneler devletin barut ihtiyacını karşılayan diğer önemli baruthanelerdendir. Bu baruthanelerdeki üretim ve bina tamirâtı başta olmak üzere farklı konularla ilgili çok sayıdaki arşiv kaydı bulunmaktadır.²¹⁵ 1794 yılında İstanbul, Gelibolu ve Selanik Baruthaneleri çok önemlidir. Bu yılda üretilen barutun kalite, miktar ve maliyet açısından istenilen düzeye ulaşmasını ve daha başarılı ve verimli bir şekilde yönetilebilmesi için bir nazırlık altında birleştirilmiştir. Bu birleştirme uygulamasını gösteren ve açıklayan belge aynı zamanda barutun nasıl başarılı bir şekilde üretilceğini detaylı bir şekilde anlatan formül ve açıklamaları da içerisinde barındırmaktadır. Baruthaneler nazırına verilen emirlere bakıldığında, üretilcek olan barutların İngiltere ve Felemenk barutları kadar kaliteli ve iyi olması istenmiştir.²¹⁶

3.2.1. Osmanlı Savunma Sanayisinde Tophane

Devletin ilk sanayi tesisinde harp silahlarının üretimi için II. Beyazid döneminde kurulan fabrika tophanedir. Kanuni döneminde kurulan tophanede yabancı ustalar da sık sık çalıştırılmış ve onların bilgilerinden yararlanılmaya çalışılmıştır. III. Selim, II. Mahmut ve Abdülmecid döneminde silah fabrikaları yeni ihtiyaçlara cevap veremedikçe değişme ve dönüşme çalışmaları ile ıslah edilmişlerdir.²¹⁷ Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren askeri yapıda pek çok değişiklik yapmıştır. Amaç burada ordunun daha işlevsel hale gelmesini sağlamak olmuştur. Bu nedenle Osmanlı döneminde özellikle askeri alandaki yenilikleri sürekli takip edilmiş ve askeri alanda uygulamaya çalışılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti 17. yüzyıldan sonra Avrupa'da yaşanan gelişmeleri takip edememiştir. Bu sırada Avrupalı devletler yeni teknolojik gelişmeleri hem ordu üzerinde hem de üretim alanında hızla uygulamaya koyulmuştur. Bu süreçte özellikle askeri alanda Avrupalı devletler Osmanlı Devleti üzerinde önemli bir üstünlük sağlamıştır.

²¹³ Salim Aydı, **Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi**. Tarih Okulu. X, İstanbul 2011. s. 1-37.

²¹⁴ Quataert, **a.g.e.**, s. 1012.

²¹⁵ Tuğlacı, **a.g.e.**, s. 50.

²¹⁶ **a.g.e.**, s. 357.

²¹⁷ Eldem, **a.g.e.**, s. 619.

Odun kömürü, kükürt ve güherçile Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafyasında yoğun bir şekilde bulunduğu için silah üretiminde de bu madenlerin kullanılması nedeniyle Osmanlı Endüstrisi, askeri alanda da kendisine yer bulmuştur. Askerlerin ve devletin girişimleri sonucunda maden kaynakları işletmeye açılarak üretim başlatılmıştır. Özellikle de Diyarbakır, Kastamonu Niğde, Basra ve İzmit gibi değerli madenlerin yoğun olarak bulunduğu yerlerde küçük çaplı maden işletmeleri ve bu işletmelere bağlı askeri fabrikalar kurulmuştur. İstanbul'daki Tophane-i Amire, Osmanlı Devleti'ni en büyük tophanelerinden biri olup, buradaki üretilen topların sayısı incelendiği zaman Avrupa'daki hızlı değişimi daha iyi anlaşılmaktadır.

18. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı Devleti'nde sanayi alanında gelişmiş özel sektör girişimleri görmek neredeyse imkânsızdır. Fatih döneminde kurulmuş olan tersane ve tophane orduya hizmet eden önemli sanayi kuruluşlarıdır. Bu önemli sanayi kuruluşları 18. yüzyıldan sonra da devlet desteği ile artarak devam etmiştir. 1718 yılından sonra özellikle İstanbul'da devlet desteği ile çok sayıda sanayi işletmeleri kurulmuştur. Bunlardan bazıları Yalova'da kağıt fabrikası, Üsküdar'da ipek imalathaneleri, Hasköy'de top dökümhaneleri, Dolmabahçe'de ve Levent çiftliğinde tüfek fabrikası, Yeşilköy ve Bakırköy arasında barut fabrikası, İncirköy'de porselen ve cam imalatı ve Kağıthane'de kağıt fabrikası bu fabrikalardan bazıları olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹⁸

Avrupa Sanayi tekniklerini anlamak için Osmanlı Devleti Tanzimat reformunu beklemiştir. III. Selim'in 1790'lı yıllarda askeri sanayi alanında Nizam-ı Cedid'i oluşturmuştur. 1793'lü yıllardan sonra ise modern Avrupa teçhizatı ve usulünü içeren daha geniş bir alanı kapsayacak şekilde barut, gülle, top ve mayın imalatı III. Selim tarafından getirilmiştir. Sanayi teknikleri batılı anlamda III. Selim'den sonra II. Mahmut döneminde iktidarının ilk 20 yılında durmuştur. Daha sonra ise bu durgunluk yerini tekrardan üretime bırakmıştır.²¹⁹ Diğer taraftan yine bu dönemde Osmanlı Devleti'nin madencilik,

²¹⁸ V.-M. Wiener, "XV.-XIX. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathanem ve Fabrikalar, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi", Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul. 1992. s. 53.

²¹⁹ Edward Clark, **Osmanlı Sanayi Devrimi**, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, - Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1992. s. 38.

askeri, diğer mekanik sanayi ve saat yapımı alanında batıdan geri kalmadığı ancak ham maddenin eksikliği nedeniyle üretimde güçlük çektiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde kaybedilen merkezi otorite Batı tarzı reformlarla tekrar kazanılmak istenilmiştir. Batı tarzı reformlarla birlikte Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve siyasi gücü taşraya nüfus ettirilmek istenmiştir. Merkezi idareyi tanzimat ile birlikte güçlendirmek isteyen Osmanlı Devleti, sanayileşmeyi de devletin ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yönlendirmiştir. Tanzimat bir taraftan modern anlamda yerel yönetimlerin oluşturmaya çalıştığı bir süreç olurken, diğer taraftan da merkezin daha güçlü hale getirilmeye çalışıldığı bir süreç olmuştur.

3.3. Metal ve Makine Sanayi Sektöründeki Fabrikalar

Zeytinburnu Sanayi Parkı'nın inşa edildiği 1840'ların başından itibaren Osmanlı sanayileşmesinde metal ve makine üretimi özellikle daha çok gündeme gelmiştir. 1842 yılında Ohannes ve Bogos Dadyan tarafından Zeytinburnu civarında bugünkü sanayi sitelerini andıracak bir üretim tesisleri kompleksi ya da sanayi parkı kurulmuştur. 1846 yılında ise bu fabrikanın ergitme kısmı da çalışmaya ve işlemeye başlamıştır. Böylece Zeytinburnu Kompleksi tüfek üretimine ve top dökümüne de elverişli bir hale getirilmişti. 1850 yılından sonra fabrika tam kapasite çalışmaya başlamıştır ve bu süreçte Tophane-i Amire kısmı fonksiyonunu kaybetmeye başlamıştır.²²⁰ Komplekste demir boru, çelik ray, çift pulluğu, koşum takımları, bağ-bahçe aletleri, mızrak başları, top, kılıç, süngü gibi ürünler üretilmekteydi. Ayrıca yine bu yıllarda Bakırköy'de kurulan diğer bir sanayi sitesi içerisinde de ayrı bir demir döküm atölyesi bulunmaktadır. Yine kaynaklara bakıldığında Selanik bölgesinde bir demir döküm fabrikasının varlığına değinilmektedir. Ayrıca Beşiktaş bölgesinde de demir dökümhanesi kurulmuştur.²²¹ Devletin hem askeri hem de tarım amaçlı demir türevleri ve makine üretimi için birçok fabrika kurduğu kaynaklara bakılınca ortaya çıkmaktadır. Tablo 7'de 19. yüzyıla kadar açılan devlet fabrikalarına yer verilmiştir.

Tablo 7: Metal ve Makine Sektöründeki Fabrikalar

²²⁰ Aydüz, a.g.e., s. 23.

²²¹ Önsoy, a.g.e., s. 78.

No.	Fabrika Adı	Kuruluş Yeri	Kuruluş Yılı	Çalışan Sayısı	Üretilen Mallar
1	Gemi Çapası Dökümhanesi ²²²	İstanbul/ Tersane	1709		Gemi Çapası
2	Bakır Levha Fabrikası ²²³	Tophane	1830'ların İkinci Yarı		Bakır Levha
3	Darphane (bina ve teknoloji yenileme) ²²⁴	Topkapı Sarayı	1833-1835		
4	Bakır Kalhanesi ²²⁵ 17. yüzyılda kurulmuş, 1841'de ise modern bir tesis haline gelmiştir. ²²⁶	Tokat	1841- 1840'ların Sonu		Bakır
5	Zeytinburnu Sanayii Kompleksi (Grand Fabrique) (En önemli imalathanelerden biri makine imalathanesidir) (Buhar makineleri, pompalar, küçük işletmelere lazım olan makineler, Demir boru, çelik ray, sapan, parçalar, üzengi, kilit, mızrak başları, top, kılıç, bıçak, ustura ve diğer dövme ve dökme parçaları) . ²²⁷	Zeytinburnu	1841- 1842		Demir Aletler ve Makine
6	Bakırköy Sanayi Kompleksi (Demir İmalathanesi ve Makine Atölyesi) ²²⁸	Bakırköy	1840'ların Başı		Demir, Tersane, Makine
7	Yedikule Şimendifer Fabrikası ²²⁹	Zeytinburnu	1843		Vagon, Lokomotif
8	Demir Döküm Fabrikası (1850'de kapanmıştır) ²³⁰	İstanbul Beşiktaş	1844		Demir Ürünleri
9	Buharla çalışan para basma atölyesi ²³¹	İstanbul	1844		Madeni

²²² Genç, **a.g.e.**, s. 258.

²²³ Clark, **a.g.e.**, s. 39.

²²⁴ Weiner, **a.g.e.**, s. 76.

²²⁵ Clark, **a.g.e.**, s. 43.

²²⁶ Genç, **a.g.e.**, s. 291.

²²⁷ BOA,A.MKT.NZD.74.48

²²⁸ Weiner, **a.g.e.**, s. 77.

²²⁹ Bozdemir, **a.g.e.**, s. 303.

²³⁰ Clark, **a.g.e.**, s.69.

²³¹ **a.g.e.**, s.69.

		Darphane			Para
10	Yalıköşkü Makine Fabrikası (Tren Garının inşasından sonra, seksenli veya doksanlı yıllarda yıktırılmış olmalıdır) ²³²	Sirkeci	1845- 50 Arası		
11	Çekiç Fabrikası ²³³	İstanbul/Ter sane-i Amire	1852 Tarihli Belge		
12	Zeytinburnu Çelik Fabrikası ²³⁴	Zeytinburnu	1902		Çelik
13	Bakırköy Dökümhanesi ²³⁵	Bakırköy			Demir Döküm Ürünleri
14	Bağdat Dökümhanesi ²³⁶	Bağdat	1847		Demir Döküm Ürünleri
15	Samakov Demir Tesisleri ²³⁷	Samakof, Bulgaristan	1842 Tarihli Belge		

Kaynak: Ankara Üniversitesi, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, s. 40.

3.4. Cam, Billur, Porselen ve Çini Sektöründeki Fabrikalar

Osmanlı sanayileşmesi içerisinde cam, porselen ve çini imalatına dönük fabrikalar da önemli bir yere sahiptir. Öncelikle yararlanılan kaynaklara ve kayda geçen verilere göre 1840 yılında Abdülmecid'in isteğiyle Çubuklu Fabrikası kurulmuştur. Müşir Mustafa Nuri Paşa tarafından yaptırılan ve Boğaziçi'nde İncirköy civarında bulunan cam ve billur fabrikası 1845'te devletin eline geçmiştir. Büyükdere'nin karşısında, Boğaz'ın kıyısında Paşabahçe'de Şişe ve Cam Fabrikası bulunmaktadır bu dönemde.²³⁸ Beykoz civarında yer alan cam ve porselen fabrikası ile İncirköy Fabrika-i Hümayunu da bu amaçla işlemektedir bahsi geçen dönemde.²³⁹

²³² BOA,A.MKT.MHM.169.35

²³³ İTO, **a.g.e.**, s. 254.

²³⁴ Bozdemir, **a.g.e.**, s. 317.

²³⁵ **a.g.e.**, s. 303.

²³⁶ **a.g.e.**, s. 254.

²³⁷ Önsoy, **a.g.e.**, s. 78.

²³⁸ Mustafa Bozdemir, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız**, İstanbul Ticaret Odası Yay., İstanbul 2011. s. 114.

²³⁹ Önsoy, **a.g.e.**, s. 65.

Bu sektöre özel girişimcilerin de fabrika kuruluşlarına özel bir ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Örneğin Paşabahçe’de aynı dönemlerde Musevi bir girişimci 1884’de 100’ü Avrupalı olmak üzere 700 işçinin çalıştığı büyük bir cam fabrikası kurmuştur. Bu fabrikanın 1906 yılında da yüksek kapasitede üretime devam ettiği bilinmektedir. Ancak 1906 yılından sonraki süreçte bu fabrikanın arazisine daha sonra Tekel Fabrikası kurulmuştur.²⁴⁰

Tablo 8: Cam, Billur ve Çini Sektöründeki Fabrikalar

No.	Fabrika Adı	Kuruluş Yeri	Kuruluş Yılı	Çalışan Sayısı	Üretilen Mallar
1	Porselen İmalathanesi ²⁴¹	İstanbul	1718		Çini ve Porselen
2	Cam ve Porselen Fabrikası ²⁴²	İncirköy Beykoz	III. Selim Devri		Cam ve Porselen
3	Çubuklu Billur Fabrikası ²⁴³	İstanbul	1840		Cam Ürünler
4	Cam ve Billur Fabrikası ²⁴⁴ İncirköy Fabrika-i Hümayunu ²⁴⁵	İstanbul İncirköy Beykoz	1844- 1845- 1846		Porselen ve Cam
5	Beykoz Çini Fabrikası ²⁴⁶	İstanbul	1845- 1848		Çini/Porselen
6	Paşabahçe Cam Fabrikası (MüllerWiener, 1992; s.81)	Paşabahçe	1884	550 (1904 de)	Cam
7	Yıldız Porselen Fabrikası, Yıldız Çini Fabrika-i Hümayûnu ²⁴⁷	İstanbul	1891- 1892		Çini/Porselen

Kaynak: Ankara Üniversitesi, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, s. 40.

Tarihsel süreç içerisinde Osmanlı sanayi sektöründe bakıldığı zaman cam ve porselen işlemenin yanında çini işlemeciliği de oldukça önemli bir yere sahiptir. Cam ve billur üretimi yanında çini ve porselen üretimine dönük fabrikalar da zaman içinde kurulmuştur. Çini geleneksel bir üretim olarak yaygınlaşmış ve belli bir kültür simgesi haline gelmiştir. Osmanlı Devleti’nde İznik, Kütahya ve Şam,

²⁴⁰ Bozdemir, **a.g.e.**, s. 115.

²⁴¹ Genç, **a.g.e.**, s. 259.

²⁴² Weiner, **a.g.e.**, s. 71.

²⁴³ BOA,A.MKT.NZD.77.73

²⁴⁴ Clark, **a.g.e.**, s.69.

²⁴⁵ Bozdemir, **a.g.e.**, s. 113.

²⁴⁶ Tabakoğlu, **a.g.e.**, s. 226.

²⁴⁷ Weiner, **a.g.e.**, s. 83.

İstanbul/Tekfur Sarayı önemli çinicilik merkezleri kabul edilmektedir.²⁴⁸ Osmanlı Devleti'nde ilk olarak İstanbul'da gelişen bu sektördeki ilk girişim 1845 yılında Eyüp, Balat ve Beykoz civarındaki ustalarla birlikte Ahmet Fethi Paşa tarafından Beykoz Çini Fabrikası'nın kurulması olarak kabul edilmektedir. Ancak fabrika kuruluşundan yaklaşık 25 yıl sonra kapanmıştır.²⁴⁹ Bahsi geçen dönemde 1891 yılında Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu'nun kurularak çini üretiminin müstakil hale getirildiği bilinmektedir.²⁵⁰ Bu fabrika bugün hala devlete ait olup üretim yapan iki fabrikadan biri olarak çalışmaya devam etmektedir.

3.5. Diğer Fabrikalar

Osmanlı Devleti'nde sanayileşme sürecinde ve daha öncesinde kurulan fabrikaları çalışma alanlarına göre sektörlere ayırarak, tekstil fabrikaları, askeri ve savunma sanayi fabrikaları, metal ve makine üzerine fabrikalar, cam, porselen ve çini işlemeciliği üzerine fabrikalar olarak ayırmıştık. Bu sektörler dışında kalan ancak ciddi derece yatırımlar yapılarak devlete katkı sağlayan çeşitli girişimlerde bulunmaktadır. Bu bölümde diğer fabrikalar adı altında bunları inceleyeceğiz. Osmanlı Devleti tarafından kurulan diğer fabrikalar konusunda ilk olarak değinilmesi gereken, dericilik alanında fabrikalaşmanın temelini oluşturan debbağhanedir. İstanbul'un fethedildiği tarihten itibaren debbağlar, payitahtın önemli üretim grubunu temsil eden üretimhaneler olmuşlardır.

İstanbul'un fethedildiği dönemlerde Yedikule debbağhaneleri kurulmuştur. Yedikule Debbağhanelerinin, Fatih Sultan Mehmet döneminde 360 adet olduğu kayıtlara geçmiştir.²⁵¹ Hamza Efendi 1800'lü yılların başında debbağ esnafından kendi dönemine uygun düşecek şekilde oldukça modern teknoloji ile imalat yapan bir tesis kurmuştur. 1810 yılında bu tesis devlet eline geçerek Debbağhane-i Amire adını almıştır. Ancak Hamza Efendi fabrikaya müdür olarak görevlendirilerek işletmenin sorumluluğuna devam etmiştir. 1816'da Beykoz Teçhizat-ı Askeriye adını almış olan fabrika, 1827 yılında buhar makinelerinin çalıştırıldığı üretim altyapısına sahip olan

²⁴⁸Fatih Damlıbağ, "Osmanlı Devletinde Porselen ve Çini Fabrikaları", Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011. s.29.

²⁴⁹ Bozdemir, a.g.e., s. 122.

²⁵⁰ Damlıbağ, a.g.e., s. 31.

²⁵¹ Bozdemir, a.g.e., s. 123.

bir fabrika haline gelmiştir. 1870 yılına gelindiğinde günde 300 çift ayakkabı üretebilen fabrika, çeşitli fuar ve sergilerde kaliteli ürünlerinin sergilenmesi nedeniyle çeşitli ödüller almıştır. 1884 yılında fabrikanın mevcut durumunun yanına ek bir tesis inşa edilerek üretim kapasitesi o dönemde yaklaşık 2 katına çıkarılmıştır.²⁵² Başlangıçta sadece ordu için üretim yapması amaçlanan fabrikanın ürünleri daha sonra piyasaya da sürülmüş ve hatta zaman içerisinde ihracatına izin verilmiştir. Bu dönemde fabrikanın üretim yaptığı ürünleri arasında potin, iskarpin gibi çeşitli ayakkabılar, kösele vb. bulunmaktadır.

Tablo 9: Diğer Sektörlerdeki Fabrikalar.

No.	Fabrika Adı	Kuruluş Yeri	Kuruluş Yılı	Çalışan Sayısı	Üretilen Mallar
Kâğıt / Matbaa Sektöründeki Fabrikalar					
1	Kağıt imalathanesi ²⁵³ (Bizanstan kalma)	Kağıthane			
2	Yalova Kağıthanesi (Birkaç yıl içerisinde kapanmıştır) ²⁵⁴	Yalova Harklıdere, Çardaklı mevki	1744-1745		Kağıt
3	Matbaa (1827-28 de Eski Saray'a taşınıp kısa süre sonra kapanmıştır). ²⁵⁵	Üsküdar	1798		
4	Kâğıthane Kağıt Fabrikası ²⁵⁶	Kâğıthane	III. Selim Devri		
5	Beykoz Kâğıthane'si (1830'ların başında elbise üretimine dönmüştür) ²⁵⁷	Beykoz/ Hünkâr İskelesi	1802-1804		Kağıt
6	İzmit Kağıt Fabrikası ²⁵⁸	İzmit	1844- 46		Kağıt
7	Hamidiye Kağıt Fabrikası ²⁵⁹	İstanbul			Kağıt
8	Hamidiye Kağıt Fabrikası ²⁶⁰	İstanbul	1912		Kağıt

²⁵² a.g.e., s. 135.

²⁵³ Önsoy, a.g.e., s. 48.

²⁵⁴ Genç, a.g.e., s. 259.

²⁵⁵ Weiner, a.g.e., s. 70.

²⁵⁶ a.g.e., s. 71.

²⁵⁷ BOA,BEO.444.303252

²⁵⁸ Clark, a.g.e., s. 43.

²⁵⁹ Weiner, a.g.e., s. 81.

²⁶⁰ Bozdemir, a.g.e., s. 230.

9	İzmir Kağıt Fabrikası ²⁶¹ (1855 tarihinde kapanmıştır)	İzmir	1846		Kağıt
10	Darü'ttıbaatıfl-Amire (Matbaa-i Amire) ²⁶²	İstanbul	1729		Kitap Basımı
11	Mühendishane Matbaası ²⁶³	İstanbul	1797		Kitap Basımı
12	Üsküdar Matbaası (Darü'tTıbbaatü'l-Cedide) ²⁶⁴	İstanbul	1803		Kitap Basımı
13	Dersaadet Ticaret Odası Matbaası ²⁶⁵	İstanbul	1887		Kitap Basımı
14	Bahriye Matbaası ²⁶⁶	İstanbul	1895		Kitap Basımı
Dericilik Sektöründeki Fabrikalar					
1	Debbağhane-i Amire (Deri ve Çizme Fabrikası) 1810'da Hamza Bey kurmuş 1816'da satın alınarak ordu emrine verilmiştir, 1841-42'de genişletilmiş ve buhar makineleri eklenmiştir. ²⁶⁷	Beykoz	1810-1812-1813		Deri Ürünleri, Ayakkabı
Orman Ürünlerine Dönük Fabrikalar					
1	Bıçkıcı Fabrikası ²⁶⁸	Tophane	1830'ların İkinci Yarısı		
2	Eskişehir Kereste Fabrikası ²⁶⁹	Eskişehir	1881		Kereste
3	Doğramacılık ve Enva'ı Fabrikası ²⁷⁰	Ahırkapı			
4	Adapazarı Araba Fabrikası ²⁷¹	Adapazarı	1916		Orman Ürünleri
Gıda Sektöründeki Fabrikalar					
1	Değirmen (Sir William Fairbairn LondonMilhval'deki fabrikasında)		1841		

²⁶¹ Önsoy, **a.g.e.**, s. 49.

²⁶² Bozdemir, **a.g.e.**, s. 89.

²⁶³ **a.g.e.**, s. 91.

²⁶⁴ **a.g.e.**, s. 91.

²⁶⁵ **a.g.e.**, s. 92.

²⁶⁶ **a.g.e.**, s. 94.

²⁶⁷ Quataert, **a.g.e.**, s. 1011.

²⁶⁸ Clark, **a.g.e.**, s. 39.

²⁶⁹ Bozdemir, **a.g.e.**, s. 43.

²⁷⁰ **a.g.e.**, s. 43.

²⁷¹ **a.g.e.**, s. 43.

	yaparak göndermiştir) ²⁷²				
2	Değirmenler (buhar kazanıyla çalışan) Birer tanesi Üsküdar-Paşalimanı ve Göksu'da, ikisi Unkapanı civarında, biri Ayvansaray'da ve biri tersaneye ait olmak üzere Kasımpaşa'da. ²⁷³	İstanbul Semtleri	1863 - Üsküdar Paşalimanı		
3	Askeri Tahiniye Fabrikası ²⁷⁴	İstanbul	1810		Un
4	Buz Fabrikası ²⁷⁵	İstanbul/İstinye	1888 Tarihli Belge		
İnşaat Sektöründeki Fabrikalar					
1	Büyükdere Kiremit Fabrikası ²⁷⁶				
2	Paşabahçe Çukurçayır Tuğla ve Kiremit Fabrikası ²⁷⁷	İstanbul	1846		Tuğla Ve Kiremit
3	Paşabahçe Kiremit ve Tuğla Fabrikası Osmanlı Anonim Şirketi ²⁷⁸	İstanbul	1910		
Kimya Sektöründeki Fabrikalar					
1	Zeytinburnu Asit ve Eter Fabrikası ²⁷⁹	Zeytinburnu	1902		Asit ve Eter
2	Zeytinburnu Kimyahanesi ²⁸⁰	Zeytinburnu	1902		Kimya Ürünleri
3	İspermenç (Mum ve Sabun) Fabrikası ²⁸¹	İstanbul/İncirköy	1863		Mum ve Sabun
Enerji Sektöründeki Fabrikalar					
1	Dolmabahçe Gazhanesi ²⁸²	Dolmabahçe	1855		Gaz
2	Kuzguncuk Gazhanesi ²⁸³	Kuzguncuk	1865		Gaz

²⁷² Weiner, a.g.e., s. 76.

²⁷³ a.g.e., s. 76.

²⁷⁴ Önsoy, a.g.e., s. 53.

²⁷⁵ a.g.e., s. 53.

²⁷⁶ Önsoy, a.g.e., s. 55.

²⁷⁷ Bozdemir, a.g.e., s. 194.

²⁷⁸ a.g.e., s. 43.

²⁷⁹ a.g.e., s. 317.

²⁸⁰ a.g.e., s. 317.

²⁸¹ a.g.e., s. 317.

²⁸² Yılmaz Kuzucu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Tekstil Tarihinin Gelişimi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015. s. 17.

²⁸³ Kuzucu, a.g.e., s. 17.

3	Yedikule Gazhanesi ²⁸⁴	Yedikule	1880		Gaz
4	Elektrik Fabrikası ²⁸⁵	Haliç, Tersane	1888		Elektrik
5	Silahdarağa Elektrik Fabrikası ²⁸⁶	Kâğıthane	1914		Elektrik

Kaynak: Ankara Üniversitesi, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**. Sayı:40.

Osmanlı sanayileşme sürecinde barut sanayisinin önemi kadar önemli olan bir diğer alan ise matbaalar ve kâğıt fabrikalarıdır. 1455 yılında Almanya’da icat edilen metal harflerle kitap basım tekniği zaman içinde keşfedilmiş ve 1493 yılından itibaren de başta İstanbul ve Selanik olmak üzere Osmanlı topraklarında kullanılmaya başlanmıştır. 1727 yılında ise Darüttibaatî-Amire ismiyle ilk devlet desteğiyle kurulan matbaa, İbrahim Müteferrika ve Yirmisekiz Mehmed Çelebi tarafından Şeyhülislam fetvasına dayanarak açılmış ve hızla faaliyet göstermeye başlamıştır. 1796 yılında devlet tarafından işletilmeye başlanarak çeşitli değişiklik ve düzenlemelerden geçirilen matbaa ilk resmi devlet matbaası olmuştur. Bundan sonra açılan diğer bir devlet matbaası ise Mühendishane Matbaası olarak 1797 yılında İbrahim Müteferrika’dan kalan imalat için gerekli olan alet edevatı satın alarak faaliyete başlayan matbaa olmuştur. 1803 yılında Üsküdar’da açılan ve daha çok tıp alanı ile ilgili eserler basan bir devlet matbaası da bulunmaktadır. 1887 yılında faaliyete başlayan Dersaadet Ticaret Odası Matbaası adı geçen odanın yayınlarını basan matbaa olmuştur. Son kuruluş ise Bahriye Matbaası olarak 1895 yılında faaliyete geçen devlet kuruluşudur.²⁸⁷ Bahsi geçen dönemdeki Kâğıthanelere bakılacak olursa, İstanbul’un Kâğıthane bölgesinde Bizans’tan kalma bir kâğıthane yer almaktadır. Bu fabrikanın işlevselliğini kazandırmak için burada bir fabrika kurulmuştur. Ancak işletilemeyince 1742 yılına kadar kâğıt ithali yoluna gidilmiş ve ham madde sağlanmıştır. Daha sonra 1742 yılında, Yalova’da bir kâğıt fabrikası kurularak ihtiyaç duyulan kâğıt burada üretilmiştir.²⁸⁸ Ancak bu dönemde açılan pek çok fabrikanın karşılaştığı sorun ile bu fabrika da karşılaşmış ve 15 yıl kadar çalışabilmiştir. Avrupa kâğıtlarının rekabeti ve üretim için gerekli olan suyun yeterli miktarda bulunmayışı sebebiyle de kuruluşundan 15 yıl sonra kapatılmıştır.

²⁸⁴ Bozdemir, **a.g.e.**, s. 153.

²⁸⁵ Kuzucu, **a.g.e.**, s. 17.

²⁸⁶ **a.g.e.**, s. 17.

²⁸⁷ Bozdemir, **a.g.e.**, s. 74.

²⁸⁸ **a.g.e.**, s. 78.

Beykoz'da 1804 yılında kurulan Beykoz Kâğıthane'si, kâğıt üretimi yapan diğer bir tesistir.²⁸⁹ Ancak 1836 senesine kadar çalışan fakat nitelik ve maliyet mevzuunda bekleneni veremeyince kapatılmaktan kurtulamayan diğer bir fabrika olmuştur. Kâğıt üretmek amacıyla kurulan son büyük fabrika 1846 yılında faaliyete başlayan İzmir Kâğıt Fabrikası'dır. İzmir Kâğıt Fabrikası, 1855 yılında kötü işletmecilik, fiyat ve kalite bakımından rekabet edememe gibi sebepler nedeniyle kendisinden öncekilerle aynı sonu paylaşmış ve kısa sürede kapanmıştır.²⁹⁰ 1847 senesinde İzmir'de İzmir Şavk Kâğıt Fabrikası isminde özel anapara ile kurulan bir fabrikanın dışında, II. Abdülhamid'in emriyle kurulan Hamidiye Kâğıt Fabrikası bir zaman sonra İngiliz bir şirket tarafından duruşma kararıyla devralınmış, 1912 senesinde tekerrür payları Hamidiye Kâğıt Fabrikası'na geçmiştir.²⁹¹ Bahsi geçen dönemde kâğıt ve matbaa fabrikalarının yanında devletin gıda üretimi amaçlı bazı fabrikalar kurduğu ordunun ihtiyacını karşılamak amacıyla 1838 yılında Unkapanı'nda kurulan Askeri Tahiniye Fabrikası'ndan anlaşılmaktadır.²⁹² Ayrıca 1846 yılında Paşabahçe Çukurçayır Tuğla ve Kiremit Fabrikası adında devlet tarafından bir kişiden satın alınarak kayıtlara göre işletilen ve faaliyet gösteren bir tuğla-kiremit fabrikası bulunmaktadır.²⁹³

Bunların dışında kurulan fabrikaların faaliyetlerine bakıldığında orman ürünlerini işleyen fabrikalarda yer almaktadır. İlk olarak akla gelen Eskişehir'de yer alan ve 1881 yılında kurulan Kereste Fabrikasıdır. Bu fabrika Düyun-ı Umumiye döneminde kurulan sanayi tesislerinden biri olarak bilinmektedir. Adapazarı'nda ise 1916 yılında yani Birinci Dünya Savaşı'nda büyük bir tesis şeklinde planlanan ve orduya nakliye arabası ve tüfek parçaları hazırlayan "Araba Fabrikası" en önemli sanayi gelişmelerinden biridir. Yine aynı döneme kimyasal madde üretimi gerçekleştiren az sayıdaki fabrika bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kurulduğu kaynaklara göre bilinmekle birlikte haklarında çok detaylı bilgi bulunmayan iki fabrika bu sektörde faaliyet göstermiştir.²⁹⁴ 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Sanayi Devriminin Osmanlı topraklarında

²⁸⁹ Genç, **a.g.e.**, s. 78.

²⁹⁰ Önsoy, **a.g.e.**, s. 48.

²⁹¹ Bozdemir, **a.g.e.**, s. 79.

²⁹² **a.g.e.**, s. 79.

²⁹³ **a.g.e.**, s. 90.

²⁹⁴ **a.g.e.**, s.145.

hissedilmesi ile birlikte aydınlatmada enerji kullanmaya başlamasıyla devletin başta gazhaneler, sonrasında elektrik fabrikalarıyla enerji üretimi yaptığı kayıtlara göre bilinmektedir. Son olarak Osmanlı'da tütün yapımı ve şirketi 1884 senesinde Tütün Reji Şirketi'nin kurulup muhtelif bölgelerde tütün ve sigara fabrikaları açmaya başlamasına kadar 1862 senesinde kurulan Tütün Tekeli eliyle devlet tarafından idarenmiş ve yönlendirilmiştir.²⁹⁵

²⁹⁵ a.g.e., s. 96.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin tüm dünyayı kasıp kavuran Sanayi Devrimi sürecinden etkilenmemesi mümkün değildi. Osmanlı Devleti'nin coğrafi konumu başta olmak üzere, zengin ham madde ve kaynakları, bunların yanında geniş pazar alanı ile sanayi imparatorluklarının dikkatini çekmemesi düşünülemezdi. Bu büyük pazara girmek ve zengin ham madde olanağını elde etmek için bu dönemde Avrupa devletleri ciddi bir rekabet içine girmişlerdir. Osmanlı Devleti, çağdaşı olan diğer devletlere kıyasla şahsına münhasır bir yapıya sahiptir. Bu nedenle cihan imparatorluğu haline gelerek hıza büyümüştür. Ancak özellikle Avrupa'da yaşanan ekonomik, siyasal, askeri ve sosyal değişikliklerden devletin etkilenmemesi mümkün olmamıştır. Osmanlı Devlet yöneticileri başta olmak üzere devletin mevcut yapısını korumak ve etkilenmemek için çok büyük mücadeleler vermiştir. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin kendini korumaya çalıştığı mekanizma girilen savaşlarda alınan yenilgiler, bunların sonucunda imzalanan çeşitli anlaşmalar, kapitülasyonlar ve özellikle Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi gibi önemli hadiselerden dolayı zaman içerisinde zayıflamıştır.

Osmanlı Devleti'nin burada bahsedilen nedenlerden dolayı almış olduğu darbeler, 19. yüzyılda çöküşe geçmesine neden olmuştur. Özellikle 1854 yılında Kırım Savaşı için Fransa'dan ilk kez alınan borç kısa süre içinde Osmanlı Devleti'ni iflas sınırına getirmiştir. Bu süreçten kurtulabilmek için Osmanlı yöneticileri pek çok reform çalışması yapmıştır. Bu reform çalışmalarında özellikle Sanayi Devriminin etkileri üzerinde durularak sanayileşme girişimleri yapılmıştır. Hem iç hem de dış etmenler ile mücadele etmek zorunda kaldığı bu dönemde sanayileşme çalışmaları da istenen şekilde ilerlememiştir. Osmanlı sanayileşmesi olarak bilinen bu süreç 1826 yılında başlayıp yıllar içinde yaşanan siyasi ve politik nedenlerden dolayı sekteye uğrayarak, I. Dünya Savaşı'na kadar devam eden bir süreçtir. Bu süreçte öncelikle devletin desteği ile 1870 yılı itibari ile de özel sektörün aktif olduğu bir fabrikalaşma hareketinden bahsetmek mümkündür.

Bu süreçte kurulan fabrikalara ait literatürde sık ismi geçen adlar ve fabrika sayılarına ait bahsedilen sayılar olmasına karşın fabrikalara ait yeterli kaynak bulmak oldukça güç olmuştur. Bunun en büyük nedeni ise genel olarak ya fabrika isimlerinin zaman içinde değiştirilmesi ya da her kaynakta farklı isimle yazılması gibi nedenler

olmuştur. Bu çalışmada, bugüne kadar çeşitli çalışmalarda parçalı olarak yer alan devlete ait fabrikaları arşiv belgelerine dayalı ilaveler de yapmak suretiyle bir sistematik çerçevesinde ortaya koymaya çalışan Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisinden alınan kaynak üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda çalışma içerisinde 1900'lerin başlarından itibaren I. Dünya Savaşı'na dek çeşitli yarıyıllarda yoğunlaşan faaliyetler neticesinde kurulan 80 devlet fabrikası belirlenmiştir. Ancak listede yer verilen bazı fabrikaların içerisinde birden fazla fabrika niteliğinde oluşum ya da birim olabileceği unutulmamalıdır. Örneğin Zeytinburnu Sanayi Kompleksi'ne listede tek fabrika olarak yer verilmiştir. Ancak bu büyük fabrika kompleksinin hakkında bilinenler, aynı kompleksin içerisinde çeşitli ürünlere odaklanan çok sayıda fabrika ve fabrika birimi olduğunu çeşitli kaynaklar ortaya koymaktadır.

Özellikle Tophane Fabrikasının üretim yaptığı ürünler içinde sadece top üretimi yapılmamış ve içerisinde ordunun ihtiyacı doğrultusunda çeşitli ürünlerin üretiminin yapıldığı ve ham madde ihtiyacının karşılandığı entegre bir tesis olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla ilgili dönemde kurulan fabrika sayısına ilişkin 80 sayısından da fazla olabileceği düşünülmektedir. Osmanlı sanayileşmesi kapsamındaki fabrikalara bakıldığında her şeyden önce ordu ihtiyaçlarını ve sarayın ihtiyaçlarını öncelikli tutan bir tutumun sergilendiğini görmekteyiz. İlk olarak bu çerçevede erken dönemlerde baruthaneler ve 15. yüzyıl sonlarında tophane ile ortaya çıkmaya başlayan fabrikalar kurulmuştur. Daha sonra askerin giyim ihtiyaçlarını da karşılamak amacıyla bu fabrikalarda çeşitliliğe gidilmiş ve bu çerçevede tekstil ve ayakkabı/bot fabrikaları kurulmuştur. Özellikle 19. yüzyılda üretim çeşitliliğine yol açacak yeni fabrikalar devlet desteği ile kurulmuş ve toplum için de üretim yapan fabrikalar ortaya çıkmıştır. Tarihsel olarak bakıldığında fabrikalarla ilgili yaşanan değişim ve gelişmeler öncelikle 18. yüzyılın sonlarından itibaren fabrikalaşmada Avrupa'yı merkeze alan bir ideolojisinin hâkim olması şeklinde bir görüntü karşımıza çıkmaktadır.

Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nde bu yarıyılda sanayileşmenin ana motivasyonlarından biri, belki de diğer sebeplere mukayeseyle en ehemmiyetlisi, Osmanlı'nın Batı tipi üretim sistemini ülkeye transfer etme gayretidir. Fabrikaların

mimari tasarılarından, aygıtlarına, çalıştırılan mühendis ve idarecilerden ürün tasarımlarına kadar neredeyse her şey Avrupa ülkelerinden transfer edilmiş ve hatta idare şekli de özümsemeye çalışılmıştır. Sanayileşme sürecinde devlet tarafından da özel sermaye ile kurulan fabrikalar açısından da coğrafi açıdan bakıldığında, bunların çok büyük bir bölümünün İstanbul'da kurulduğu bilinmektedir. İstanbul'un şehir olarak devletin en önemli sanayi üssü olarak işlediği kaynaklarca bilinmektedir. İstanbul'dan sonra sırada İzmit ve Bursa illeri gelmektedir. Bu illerin de devlet fabrikalarında önemli bir üs görevinde olduğu görülmektedir.

Bu çalışmanın içeriğinin oluşturulmasında pek çok kaynaktan yararlanılmıştır. Bazı durumlarda kaynak yetersizliği ve kaynak düzensizliği ile karşılaşıldığı için gelecek çalışmalarda kaynakların literatüre düzenli bir şekilde kazandırılması adına bir literatür çalışması yapılabilir.

KAYNAKÇA**1. ARŞİV BELGELERİ****1.1. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi****Hattı Hümayun (Hat)**

BOA. Hat., No 1229/47954-A

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT)

BOA, DH.MKT. No1217/51

İradı Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

BOA. İ.MMS. No 24/611

Cevdet İktisadı (C.İKTS)

BOA. C.İKTS. No 20/982

İradı Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)

BOA.İ.MVL. No 27/455

Sadaret Mektubi Meclisi Vâlâ Riyaset Belgeleri (A.MKT.MVL)

BOA , A.MKT.MVL. No 127/26

Sadaret Mektubi Mühime Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)

BOA, A.MKT. MHM.442/32.

BOA, A.MKT. MHM.169/35

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair (A.MKT.NZD)

BOA,A.MKT.NZD.74/48

BOA,A.MKT.NZD.77.73

Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO)

BOA,BEO.444.303252

2. KİTAPLAR

3. ALTUNIŞIK, Remzi- ÖZDEMİR, Şuayip- TORLAK, Ömer, **Pazarlamaya Giriş**, Sakarya Yay., Sakarya 2006.

ATTMAN, Artur, **Dutch Enterprise in the World Bullion Trade**, 1550-1800, Goteborg 1983.

AVNİ, Hüseyin, “**Türkiye’de Sanayi İnkişafı**, İstanbul 1937.

AYDÜZ, Salim, **Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi**. Tarih Okulu. X, İstanbul 2011.

BİNGÖL, Dursun, **İnsan Kaynakları Yönetimi**, Beta Yay., İstanbul 2006. s. 98-100.

BORATAV, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi**, Gerçek Yay., İstanbul 1998.

BOXER, Charles Ralph, **The Dutch Seaborne Empire**, Cambridge University, London 1965.

BOZDEMİR, Mustafa, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Endüstriyel Mirasımız**, İstanbul Ticaret Odası Yay., İstanbul 2011. s. 43-373.

BULUT, Mehmet, **XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Hollandalı Tüccarların Osmanlı Bölgelerindeki Faaliyetleri**, Osmanlı, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999.

CLARK, Edward C., **Osmanlı Sanayi Devrimi**, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, - Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1992.

DEANE, Phyllis, **İlk Sanayi İnkılabı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

ELDEM, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970.

_____, **Osmanlı Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1994.

FAROQHİ, Süreyya. Krizler ve Değişim 1590 – 1699. Halil İnalcık, Donald Quataert Edit, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi C. 2**, Eren Yay., İstanbul 2006.

GENÇ, Mehmet, **Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi**, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. III, Ankara 1985.

_____, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Beşinci Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

_____, “18. Yüzyılda Osmanlı Sanayiinde Gelişmeler ve Devletin Rolü”, Osmanlı, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999.

_____, “**Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**”, Ötüken Yay., İstanbul 2009..

GÜRAN, Tefik, “**Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları**”. H. D. Yıldız Edit, 150. Yılında Tanzimat. Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992.

HEATON, Herbert, “**Mercantilism**”, Colliers Encyclopedia, vol. 15, London 1996.

HECKSCHER, Eli Filip, **1955 Mercantilism**, London 1994.

HOBSBAWM, Halil, **Sanayi ve İmparatorluk**, Dost Kitabevi, Ankara 2005.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, **Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı**, 150. Yılında Tanzimat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

İNALCIK, Halil, “**İmtiyazat Maddesi**” İslam Ansiklopedisi”, Le iden, 1179-1189. (1994), Cambridge 1979. s. 1118.

_____, “**Economic and Social History of the Ottoman Empire**”, 1300-1914, Cambridge, 1979.

_____, “**Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonom**”, C.1, Eren Yay., İstanbul 2004.

_____, “**Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**”, C.2, Eren Yay., İstanbul 2004.

_____, “**Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**”, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2007.

KABADAYI, Mustafa Erdem, **19.Yüzyılda İstanbul’da Bir Fes Fabrikasında Çalışmak**, Touraj Atabaki, Gavin D. Brockett Edit, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi. Can Cemgil Çev., Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2012.

KARAL, Enver Ziya, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C. 2-4, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.

KEYDER, Çağlar, **Memalik-i Osmaniye’den Avrupa Birliği’ne**, İletişim Yay., İstanbul 1993.

KIRAY, Emine, **Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yay., İstanbul 2008.

KOÇEL, Tamer, **İşletme Yöneticiliği**, Beta Yayınları, İstanbul 2005. s. 392.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “**Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)**”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1974. s. 20-31.

_____, “**Tanzimat Dönemi Yabancıların İktisadi Faaliyetleri**”, 150. Yılında Tanzimat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992. s. 111.

MARTAL, Abdullah, “**Osmanlı Sanayileşme Çabaları**”, Osmanlı, C. 3, Yeni “Türkiye Yay., Ankara 1999. s. 63.

MCGOWAN, Bruce, “**Ayanlar Çağı. Suraiya Faroqhi**”, Bruce McGowan, Donald Quataert, Şevket Pamuk Edit., Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914 C. 2. Eren Yay., İstanbul 2006, s. 759-884.

ORTAYLI, İlber, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim**, Turhan Kitabevi, Ankara 2004.

_____, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Alkım Yay., İstanbul 2006.

ÖNSOY, Rıfat, **Türk-Alman İktisadi Münasebetleri 1871-1914**, İstanbul 1982.

_____, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1989.

KODAMAN, Bayram, **Tanzimat'tan Meşrutiyete Kadar Sanayi Mektepleri**, Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara 1980.

ÖZBAY, Rahmi Deniz - BÜLBÜL, Yaşar, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Teknoloji Transfer Yöntemi Olarak Yabancı İşgücü İstihdamı**, Tülin Aren Armağanı, Edit, İshak Keskin, Muhammet Hanefi Kutluoğlu, Sevil Pamuk, Pamuk Yay., İstanbul 2009.

ÖZTÜRK, Temel, **Osmanlılarda Narh Sistemi**, Türkler, Yeni Türkiye Araştırma ve Yay., Ankara 2002.

PAMUK, Şevket, **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Ankara Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2003.

_____, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme: 1820-1913**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005.

_____, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme**, İktisat Politikaları ve Büyüme, İş Bankası Yay., İstanbul 2009.

PIRENNE, Henri, **Ortaçağ Kentleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

_____, **Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, İletişim Yay., İstanbul 2009.

QUATAERT, Donald, **19.Yüzyıla Genel Bakış, Islahatlar Devri 1812-1914**. H. İncalcık, D. Quataert Edit, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi C. 2, Eren Yay., İstanbul 2004, s.885-1041.

QUATAERT, Donald ve ZÜRCHER, Erik Jan, “**Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler (1839-1950)**”, İletişim Yay., İstanbul 2004.

SARC, Ömer Celal, **Tanzimat ve Sanayimiz**, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.

TABAKOĞLU, Ahmet, **Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi**, Türkler, C. 14, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002.

TOPRAK, Zafer, **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum, 1908-1950: Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, Tarih Vakfı, İstanbul 1995.

TUĞLACI, Pars, **Dadyan Ailesinin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü**. Pars Yay., İstanbul 1993.

ÜLMAN, Haluk, **1. Dünya Savaşı’na Giden Yol**, 3. B. İmge Yayın., Ankara 2002.

WALLERSTEIN, Immanuel- TABAK, Faruk, **Osmanlı İmparatorluğu, Akdeniz ve Avrupa Dünya Ekonomisi (1560-1800)**, Osmanlı, C. 3, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 1999.

WIENER, Müller, **XV.-XIX. Yüzyıllar Arasında İstanbul’da İmalathanem ve Fabrikalar, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul. 1992.

WREN, Daniel A., **The History of Management Thought**, Wiley, 2005, USA.

4. MAKALE ve BİLDİRİLER

AKKUŞ, Mine, 19.Yüzyılda Bursa’da İpek Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpanyası ve Nizamnamesi. **XI. Uluslararası Türkiye’nin**

Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Sözlü Bildiri, Bilkent Üniversitesi, Ankara (17-22 Haziran, 2008), s. 4-10.

AYMARD, Maurice, "XVI. Yüzyılın Sonunda Akdeniz'de Korsanlık ve Venedik" **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası** 23, İstanbul 1962, s. 219-38.

BULUŞ, Abdulkadir-ARICIOĞLU, Atilla, "Başkaları Aracılığıyla İş Gördürmeye İlişkin Tarihsel Bir Örneklem: Hereke Fabrikası'nda Yönetim ve Örgütlenme Anlayışı", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Konya 2005, s. 14-15.

DEMİRKAYA, Harun, "İnsan Kaynakları Bölümünün Organizasyonu", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** (12), Kocaeli 2006, s. 1-21.

KAL'A, Ahmet, "Osmanlı Devleti'nin Sanayileşme Çabaları", **II. Abdülhamit ve Dönemi Sempozyumu Bildiriler**, İstanbul 1992, s.181-189.

TOPAL, Mehmet, DEMİR, Erkan, KIRLI, Engin, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye'de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Bilimler Dergisi**, Mayıs 2012, Sayı:25, s.37-64

5. TEZLER

BULUŞ, Abdulkadir, **Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası**. Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.

DAMLIBAĞ Fatih, **Osmanlı Devletinde Porselen ve Çini Fabrikaları**, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.

ERTÜRK, Nevra, **19.Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümayunlar**, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2008.

GÖLEN, Zafer, **Osmanlı Devleti'nde Baruthane-i Amire**. Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Isparta 2001.

KUZUCU, Yılmaz, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Tekstil Tarihinin Gelişimi.**

Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.

